

Psihološka karakterizacija Smail-age Čengića

Grgić, Barbara

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:567463>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2023-12-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

BARBARA GRGIĆ

PSIHOLOŠKA KARAKTERIZACIJA SMAIL-AGE ČENGIĆA

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA KROATOLOGIJU

BARBARA GRGIĆ

PSIHOLOŠKA KARAKTERIZACIJA SMAIL-AGE ČENGIĆA

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Davor Piskač

Zagreb, 2021.

Sažetak

U radu će se analizirati lik Smail-age Čengića, s naglaskom na moguće elemente narcističkog poremećaja ličnosti (NPD, *narcissistic personality disorder*) koja se često naziva i patološka narcisoidnost. Analizom će se doći do psiholoških motiva vezanih uz Smail-agino junaštvo. U prvom dijelu istaknut će se važnost samog djela *Smrt Smail-age Čengića* u okviru hrvatskog romantizma, kao i cjelokupnih prilika u doba hrvatskog narodnog preporoda. Prikazat će se život i djelovanje Ivana Mažuranića kao političara, ali prije svega kao književnika. Spomenut će se i povijesna pozadina Smail-age Čengića koji u povijesti Crne Gore i Hercegovine zauzima važnu ulogu. Zatim će se opisati emocije i njihova važna uloga u ljudskoj svakodnevicu te će se definirati patološka narcisoidnost, psihopatija i njihovi simptomi. Detaljna analiza koja će uslijediti dat će odgovore na to imamo li osnovu po kojoj bismo kod Smail-age uočiti simptome patološkog narcisoidnog ponašanja te promotriti u kakvoj je to vezi s njegovim junaštvom kako je to prikazano u *Smrti Smail-age Čengića*.

Ključne riječi: Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, hrvatski romantizam, narcistički poremećaj ličnosti, NPD, patološki narcizam.

Abstract

This final paper will analyze the character of Smail-aga Čengić, with an emphasis on possible elements of narcissistic personality disorder, often called pathological narcissism. The analysis will lead to psychological motives related to Smail-aga's heroism. The first part will emphasize the importance of the literary work *The Death of Smail-aga Čengić* within the framework of Croatian romanticism, as well as the overall circumstances during the period of the Croatian national revival. The life and work of Ivan Mažuranić as a politician, but above all as a writer, will be presented as well. The historical background of Smail-aga Čengić, who played an important role in the history of Montenegro and Herzegovina, will also be mentioned. Furthermore, emotions and their important role in the human, everyday life will be described, and pathological narcissism, psychopathy and their belonging elements will be defined. The detailed analysis which will follow, will provide answers to whether we do have a basis on which to consider Smail-aga a narcissistic psychopath and whether his heroism is at all justified.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni i književnopovijesni kontekst nastanka <i>Smrti Smail age Čengića</i>	2
3. Razumijevanje emocija u kontekstu rada.....	13
4. Narcizam i narcisoidnost.....	20
5. Psihološka karakterizacija Smail-age s naglaskom na patološku narcisoidnost.....	23
6. Zaključak.....	40
7. Popis literature.....	42

1. Uvod

Ep Ivana Mažuranića, *Smrt Smail-age Čengića* sintetizira književno-kulturne epohe hrvatske i europske književnosti, a sam lik Smail-age Čengića jedan je od najkompleksnijih likova razdoblja hrvatske preporodne književnosti. Okrutni tiranin koji prezirući slabije uzdiže sebe do razine svemogućeg i onog kojem je sve dopušteno, u sebi krije tipična narcisoidna obilježja romantičnog junaka toga razdoblja. Stoga je cilj ovog rada napraviti psihološku karakterizacija Smail-age Čengića s naglaskom na elementima narcisoidnog poremećaja ličnosti ili NPD-a, odnosno patološke narcisoidnosti¹ koje će se pokušati i utvrditi na temelju objašnjenja emocija, narcisoidnosti i njihova djelovanja kroz lik Smail age. U prvome dijelu rada koji se bavi poviješću i književnopovijesnim činjenicama vezanim uz Mažuranićev život i kontekst nastanka *Smrti Smail age Čengića*, prikazat će se kontekst nastanka priče o njegovu junaštvu. Ukazat će se na činjenicu kako se Mažuranić udaljuje od povijesnih izvora, a sve kako bi stvorio djelo koje nosi utilitarnu i didaktičku svrhu, no isto tako i romantičarsko uzdizanje djela na univerzalnu poruku o borbi dobra. Drugi dio rada će se baviti definiranjem emocija i narcisoidnosti te opisati njihov utjecaj na život ljudi općenito. Potom će se te spoznaje prenijeti na razumijevanje stvaranja romantičnog junaka, odnosno na lik Smail age sa svim njegovim patološkim narcisoidnim obilježjima i morbidnom sentimentalnošću koja vodi neminovnom samouništenju.

¹ Za potrebe rada rabit će se izraz patološka narcisoidnost. „Kada govorimo o narcističnom poremećaju ličnosti (NPD, eng. narcissistic personality disorder), mislimo na patološki narcizam. On se razlikuje od normalnog ili adaptivnog odnosno funkcionalnog narcizma“.

Fabijanić, Ira. 2014. *Narcistički poremećaj ličnosti (primarni i sekundarni te patološki narcizam)*. „Gyrus“, 2(2014)6, str. 55-57.

2. Povijesni i književnopovijesni kontekst nastanka epa *Smrt Smail age Čengića*

Godine 1861. u *Zbirci životopisah slavних jugoslovenskih muževah* izlazi prvi životopis Ivana Mažuranića. U tom je trenutku Mažuranić postao hrvatski dvorski kancelar pa je upravo njegov visoki položaj razlog zbog kojeg je životopis objavljen, no njegova vrijednost nije bila ni u kakvom razmjeru s njegovom opširnošću. Prvi ozbiljni prikaz Mažuranićeve života napisao je Tadija Smičiklas u spomen-knjizi Matice hrvatske objavljenoj 1892. godine. Od tada pa sve do 1895. kada njegov sin, Vladimir Mažuranić objavljuje *Pjesme Ivana Mažuranića*, nije bilo nikakvih ozbiljnijih prikaza koji bi donosili nove podatke o životu Ivana Mažuranića. U *Pjesmama o Ivanu Mažuraniću*, sin Vladimir piše o pjesničkom radu svoga oca, a u predgovoru donosi njegov životopis. Sam Vladimir piše kako je Smičiklasov životopis toliko kvalitetan da se niti on sam ne može ponovno upustiti u takav posao: “Kad bih se pogotovo dao ja zavesti na težak taj zadatak, značilo bi to baš toliko, kano da se nakon pravorijeka nepristana suca donasha ista stvar pred suca pristana, ili da tko nevještom, drščućom rukom uzme precrtavati vještački izvedenu sliku. Pjesnik Mažuranić ima svoj životopis, a za sada samo o pjesniku može biti razgovora”². Antun Barac upozorava kako se stajalište po kojem pisci koji pišu o Mažuranićevu pjesničkom radu prikazuju uglavnom samo razdoblje njegova života dok je radio književno, može činiti razumljivim i opravdanim samo po sebi. Barac objašnjava: “Mažuranićeva se javna djelatnost naoko dijeli u dva sasvim različita odsjeka. U prvome, koji je trajao po prilici do njegove 35. godine, do godine 1848., bio je Mažuranić poznat kao književnik, koji je došao na glas poglavito svojim stihovima. U godinama pak iza toga, sve do svoje smrti (1890.), kroz više od četrdeset godina, bio je visoki činovnik, priznat državnik, penjući se u Hrvatskoj do najodličnijih mjesta, te se uopće nije bavio književnošću. U to doba su pojedinci spominjali njegove pjesme u prvom redu zato, da mogu javno pohvaliti kancelara ili bana, ili da ga, zbog političkih razloga, mogu napasti i kao književnika. Iako nema nikakvih veza između njegova književnoga rada i njegove političke djelatnosti, Mažuranić kao čovjek, a prema tome i kao pjesnik i političar, jedna je jedinstvena ličnost. Najbitnije njegove crte očituju se podjednako i u njegovu književnom radu i u njegovu državničkom poslu”.³ U obitelji Mažuranića još od davnih vremena vodilo se rodoslovlje. Mažuranići tako potječu iz starog plemena Mažuranića Jankovića koji su iz Dalmacije prebjegli prvo u Hrvatsko primorje pa kasnije u Senj, gdje su se nalazili od 16. stoljeća. Oni su, dakle, živjeli kao vojnici koji su

² Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*. Zagreb: Matica hrvatska. Zagreb, str. 5.

³ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 6.

imutak sticali mačem i često život gubili u ratovima s Turcima. Isprva su se u Novom nastanili izvan gradskih zidina, a zatim, u 17. stoljeću, došli u grad i marljivo radili te se s vremenom svrstali među najimućnije tamošnje zemljoposjednike.⁴ Kao prvi Mažuranić, spominje se 1550. Ivan Mažuranić koji je bio hrvatski konjik na Krajini. Vladimir Mažuranić piše kako su u Novom Mažuranići živjeli na frankopanskom feudalnom gospodstvu i bavili se zemljoradnjom kao knapi, slobodni seljaci knezova Frankopana. Iako su bili ratari, poneki su članovi obitelji Mažuranić bili suci, no kasnije su potčinjeni Komori.⁵ U vrijeme kad se rodio Ivan, Mažuranići su bili imućnija obitelj, iako pretežno seljaci, u muškoj lozi svi su bili pismeni. Osim rodoslovlja, kroz stoljeća su čuvali i svoje pisane dokumente i pratili događaje iz svoga kraja i svoje zemlje. No, Ivanov otac, Ivan Mažuranić Petrov ipak je u školu mogao poslati samo jednoga sina. Riječ je o Antunu, nakon preminulog Petra.⁶ Pučku školu na njemačkom jeziku završio je Ivan u Novom 1827., a godine 1833. završava klasičnu gimnaziju s latinskim nastavnim jezikom. Kako je Antun bio prvi u obitelji koji je završio više škole, postao profesor te ravnatelj škole, upravo njemu Ivan može zahvaliti svoje školovanje. Materijalne napore svojega brata opravdao je Ivan izvanrednom upornošću i uspjehom u školi. Već je 1830. godine napisao dvanaesteraku pjesmu *Vinodolski dolče da si zdravo*, pod utjecajem Andrije Kačića Miošića, kojeg mu je u djetinjstvu pripovijedala majka. Njegov će se utjecaj osjetiti i kasnije kao jedno od ishodišta poezije, a napose u epu *Smrt Smail-age Čengića*.⁷ Barac ističe: “Mažuranić je polazio u život s mišlju, da se kroza nj probije u skladu s načelima, koja su tada vrijedila u Austriji. Učio je u prvom redu jezike naroda, koji su vladali Hrvatskom. Nakon svršene gimnazije pošao je u Szombathelyi, da još bolje nauči mađarski, jer se početkom tridesetih godina prošloga vijeka činilo, da će Mađžari doskora biti potpuni gospodari u hrvatskoj zemlji. Iznese su čak i tvrdnje, da je u to doba pisao i pjesme mađžarskim jezikom. Ali je polazak u Mađžarsku bio ujedno posljednji čin, što ga je izvršio u skladu s težnjama onih, koji su vladali. Došao je međutim ilirski pokret, koji je u Hrvata probudio vjeru u njih same i koji je imao i narodno i društvene obilježje. Mažuranić je uza nj pristao sa svom gorljivošću, jer je osjećao, da nova struja donosi zadovoljenje njegovih socijalnih, nacionalnih i kulturnih težnja. Ilirizam mu je pokazivao, kako njegov materinski jezik nije takav, da bi ga trebalo

⁴ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 5-8.

⁵ Mažuranić, Vladimir. 1895. *Pjesme Ivana Mažuranića*. Zbirka Mažuranić. 1990. Katalog muzejskih zbirki XXIII. Povijesni muzej Hrvatske, str. 2.

⁶ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 9-10.

⁷ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*. Vinodolski zbornik. Grižane, str. 109-123.

prezirati, nego da po veličini i značenju pripada među prve jezike u Europi”⁸. Netom nakon prvih uspjeha narodnog buđenja, napustio je Szombathelyi i vratio se u Zagreb kako bi bio u središtu zbivanja ilirskog preporoda. Kada se pokret tek krenuo razvijati, on je još uvijek bio učenik pa se nije mogao pretežito niti isticati među preporoditeljima.⁹ Upravo je Ivanov brat, Antun, zauzeo istaknuto mjesto pored Ljudevita Gaja. Gajev proglas o pokretanju *Novina Horvatskih i Danice* bio je poticaj Mažuraniću da počne pisati na hrvatskom jeziku, dok je još bio stipendist u Szombathelyju (dok ga on sam naziva Subotinom Mjestu). Svoju prvu pjesmu na hrvatskom jeziku, *Primorac Danici*, objavljuje već u drugom broju *Danice* 1835. godine.¹⁰ Barac napominje kako je Mažuranić u to doba važio kao jedan od najodrešitijih Iliraca: “Njegove su *Misli* u *Danici* - po Smičiklasovim riječima bile takve, da bi bile zaplijenjene, da ih je izrekao u stihovima. U pitanju narodnoga jezika Mažuranić već godine 1835. nije dopuštao nikakva kompromisa” (Barac 1945: 15). Na Pravoslavnoj akademiji (Kraljevskoj akademiji znanosti) završava pravo 1838. i postaje pravnik, *juratus notarius*. U odvjetničkoj kancelariji radi kao pravnik, a zatim u gimnaziji u kojoj je predavao njegov mentor i brat, Antun, kao suplent. No, i to je mjesto brzo napustio vidjevši da neće moći napredovati kako želi. Dok je boravio u Zagrebu, vrijeme mu je bilo ispunjeno plodnim radom i čitanjem romantičara slavenskih književnosti, Mickiewicza i Puškina. U Zagrebu je upoznao i Aleksandru Demeter, sestru Dimitrija Demetra, s kojom je sklopio brak 1841. godine. Svojoj voljenoj ženi spjevao je najljepše ljubavne stihove u pjesmama *Mojoj* i *Javor*. S Aleksandrom je u braku dobio šestero djece: sinove Božidara (1842. - 1881), Vladimira (1845. - 1928.), Stanka (umro mlad) te kćerke Mariju, Slavu i Olgu.¹¹ Barac naglašava: “On je kroz cio život bio siromah. Bio je siromah, kad je učio škole, siromah, kad se oženio, a ostao je siromah i onda, kad je dolazio na više položaje. Za njegov životni put značajno je, da je u školama pripadao među stare đake. U gimnaziju je pošao s četrnaestom godinom, a dovršio ju je s dvadesetom. Sve je to bilo zbog oskudice. Zvoljevši djevojku iz bogate i odlične građanske porodice, Mažuranić je morao svladati mnoge socijalne predrasude njezine okolice, dok ju je mogao dobiti za ženu”¹². Dok je kod nas u četrdesetim godinama bujao politički život, Ivan Mažuranić, kao pučanin, u njemu nije mogao sudjelovati jer na to nije imao pravo. Javnim poslovima počinje se baviti tek od 1848. godine, nakon ukinuća feudalizma. Iste godine bio je izabran u hrvatski sabor, pisao je

⁸ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 14.

⁹ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 14-15.

¹⁰ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, str. 109-123.

¹¹ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, 109-123.

¹² Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 30.

proglase i formulirao saborske zaključke. Niti jedan pučanin prije njega nije postigao tolike uspjehe u toliko kratkom razdoblju.¹³ Od 1850. godine u Beču je obnašao najviše političke funkcije vezane uz Hrvatsku. Bio je tako zamjenik generalnoga prokuratora i državni nadodvjetnik, predsjednik Privremenoga dvorskoga dikasterija za Hrvatsku i Slavoniju, predsjednik Hrvatske dvorske kancelarije. Mažuranić je također zaslužan i za osnivanje Stola sedmorice 1862. Njegovom su zaslugom, kao bana (od 1872. do 1880.) u Hrvatsku uvedeni brojni moderni instituti, većinom preuzeti iz austrijskog zakonodavstva. Radio se o uvođenju odgovornosti bana, odnosno vlade, Saboru, diobi sudstva i uprave te, neovisnosti sudaca, modernoj upravnoj organizaciji, slobodi tiska, pravu na javno okupljanje, laicizaciji pučkog školstva i osnivanju Zagrebačkog sveučilišta.¹⁴ Kada je Mažuranić položio odvjetnički ispit, odlučio je otići u Karlovac. U jesen 1841. u Karlovcu postaje službenik karlovačkog gradskog magistrata te se na toj poziciji zadržava sve do burne 1848. godine. Uskoro je Mažuranić, uz Antuna Vakanovića, Dragutina Kušlana i Imbru Tkalca postao vodeća ličnost u javnom životu tadašnjega, preporodnog Karlovca. Mažuranić se u to vrijeme posebno angažirao oko kazališnih predstava na narodnom jeziku. Napisao je prolog za prvu hrvatsku kazališnu predstavu, dramu Ivana Kukuljevića Sakcinskog, *Juran i Sofija ili Turci pod Siskom*. U to vrijeme, Mažuranić slovi kao jedan od najplodnijih suradnika Ljudevita Gaja i njegovih *Novina* i *Danice*. Zajedno s Jakovom Užarevićem, u Karlovcu završava rad na prvom hrvatskom modernom dvojezičnom rječniku, *Njemačko-ilirskom slovaru*, koji je tiskan upravo u Gajevoj tiskari, novim pravopisom. Barbarić ističe kako je upravo razdoblje od 1841. do 1848. godine najplodnije Mažuranićevo bavljenje književnim radom, a pravo pjesničko djelovanje traje od 1835. do 1845. kada nastaje ep *Smrt Smail-age Čengića*.¹⁵ Barac ističe: “Kao i na ostalim područjima svoga djelovanja, i u književnosti je vjerojatno - s različitih razloga - osjetio neke vrste umor, nevoljkost da i dalje radi. Pa kad su k tom pridošli i drugi čimbenici - obitelj, politika, zvanje - zbililo se samo od sebe, da je sve rjeđe pisao književne sastavke, a onda i sasvim napustio pisanje. Pri tome nije opravdano govoriti, da je Mažuranić prestao stvarati u godinama, kad je prestao štampati pjesme. On nije - kako je istaknuto - nikad bio književnik u uskom smislu, nego stvaralac, kome je književnost bila neko vrijeme područje, na kojemu su se izrazile njegove snage. Iste sile, koje su ga vodile u književnom radu, dobivale su postepeno drugačije oblike, te su se stale i očitovati na drugi način. Ali je osnovna značajka Mažuranićeve

¹³ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 17.

¹⁴ Mažuranić, Ivan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 7. 5. 2021.

¹⁵ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, str. 111-114.

stvaralačke ličnosti ostala i dalje ista”¹⁶. Postojala su različita mišljenja zašto je Mažuranić prestao pisati pjesme. Smičiklas je tvrdio da je to zbog toga što nije dovoljno poznao modernu europsku književnost pa samim time nije mogao naći ni inspiraciju. Vladimir Mažuranić smatra kako je to možda zbog toga što je rekao sve što je kao književnik imao za reći. Također, Vladimir navodi i kako njegov otac nije bio zadovoljan smjerom u kojem je krenula hrvatska književnost te ga je možda i to nagnalo na šutnju. Postojala je i ideja po kojoj je prestao pisati je je vidio da se pojavio mlađi i jači pjesnik, Preradović. Barac zaključuje: “U svakom od tih tumačenja bit će možda ponešto tačno. No, niti jedno od njih ne može sadržati punu istinu. Vjerojatno se ta puna istina i ne može i ne će moći pronaći. Ne zavisi od volje pojedinca, od volje stvaraoaca, da li će pisati ili ne će, nego od dubljih uzroka, kojih on ni sam ne može uvijek rastumačiti. Svakako se može tvrditi, da se Mažuranić ni onda, kad više nije pisao pjesama, nije prestao zanimati za umjetnost. Dokazuju to njegovi razgovori sa sinom Vladimirom o vrlo važnim književnim pitanjima. Takva pitanja ne bi mogao postaviti čovjek, koji se njima ne bi bavio. Čitav Mažuranićev književni rad razvijao se po prilici onako, kao što se razvijala i njegova javna djelatnost u kasnijim godinama života. Izrečeno je koji put i mišljenje, da je on prestao književno raditi zato, što su ga od književnosti odvucli važni društveni poslovi. Međutim se hronološki može utvrditi, da to ne će biti tako, jer je prestao objavljivati pjesme kratko vrijeme nakon izlaska *Smrti Smail-age Čengića* - g. 1846., kad još nije imao nikakva udjela u političkom životu Hrvatske. Bit će dakle drugi, unutrašnji uzroci, koji su ga doveli do toga, da je prestao stvarati stihove i objavljivati ih”.¹⁷ Frangeš tvrdi kako Mažuranićeva lirika prije dopune *Osmana* i *Smrti Smail-age Čengića* ima isključivo pripravn karakter. Govori kako je tek dopuna *Osmana*, koju je Mažuranić zamislio kao 14. i 15. pjevanje, pokazala pravi karakter njegova talenta. Naglašava kako je veza između Gundulića i Mažuranića toliko značajna, a još očitija i djelotvornija upravo u njegovu glavnome djelu, *Smrti Smail-age Čengića*.¹⁸ Početak previranja u Monarhiji 1848. značila su i početak intenzivnije Mažuranićeve političke aktivnosti. *Hervati Mađarom* bio je prvi isključivo politički tekst koji je napisao, a ista je brošura označavala i početak karijere koja će ga dovesti do banske časti i titule *prvog bana pučanina*. No, kada je jednom ustao s banske stolice, na nju nikada više nije sjeo. Supruga Aleksandra umrla mu je 1885. godine, a on je umro 4. kolovoza 1890. Zadnje godine svoga života proveo je baveći se čitanjem, matematikom i astronomijom.¹⁹ Vrhunac je

¹⁶ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 87-88.

¹⁷ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 85-86.

¹⁸ Frangeš, Ivo. 1974. *Mažuranić Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb, str. 7.

¹⁹ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, str. 122.

stvaralaštva Ivana Mažuranića ep *Smrt Smail-age Čengića*. Uz svu vrijednost koja ima Mažuranićeva lirika i pjevanja *Osmana*, značenje leži u tome što ih je napisao autor *Smail-age*. Ep *Smrt Smail-age Čengića* najbolje je djelo ilirizma, ali i jedno od najboljih ostvarenja dometa hrvatske književnosti uopće. Mažuranić je ep napisao u Karlovcu, 1845. godine, a godinu dana kasnije objavljen je u almanahu *Iskra*.²⁰ Sami ep pripada razdoblju hrvatskog romantizma. Razdoblje romantizma kod zapadnih je europskih naroda bilo vezano uz ideju slobode, a kod Hrvata, Čeha, Slovaka, Slovenaca i Poljaka na preporodno-političkom planu. U Hrvata, romantizam je bio popraćen narodnim preporodom kao pokretom za osamostaljenje naroda u različitim aspektima: jezičnog, kulturnog i političkog. Marijan Šabić ističe: “Preporodni je pokret bio usmjeren na pokazivanje i dokazivanje određenih kvaliteta naroda kao jamaca njegove samostalnosti i neovisnosti te kulturne, jezične, književne, državopravne tradicije na njihovo utvrđivanje i aktualizaciju”.²¹ Općenito, romantizam je pokret i razdoblje u europskoj kulturnoj povijesti od 1790-ih do 1840-ih godina. Karakteristike ovoga razdoblja su: odbacivanje klasicizma i ideje reda, otpor prema racionalizmu, isticanje osjećaja nasuprot razumu, iracionalno, subjektivno i transcendentalno, ideja heroja i junaka te umjetnika kao vizionara, kult prirode, melankoličnost i *svjetska bol*, zanimanje za egzotiku i srednji vijek, okultno i nacionalna povijest, a posljednica potonjeg je i poticanje razvoja jezika i književnosti europskih naroda koji su se tada stvarali kao nacije. U Hrvatskoj i drugim istočnim zemljama, romantizam se stopio s procesom kreiranja nacije i buđenja nacionalne svijesti.²² Iz gospodarskog, političkog i društvenog razvoja Hrvatske, a u svezi s procesom oblikovanja europskih nacija u 19. stoljeću niknuo je i ilirizam, politički, kulturni i književni pokret koji je trajao od početka 1830-ih do početka 1850-ih. Književnost ilirizma bila je isprva u znaku domoljubne lirike u kojoj su prevladavale budnice i davorije kao najpogodnije i najizravnije sredstvo oživljavanja nacionalne svijesti. No, boj glasovitog hercegovačkog junaka Smail-age Čengića i Crnogoraca na Grahovu 1836. Mažuranić je uzeo kao povod da opiše patnju i stradanje vlastitog naroda. Povijesni kontekst ujedno je i poticaj Mažuraniću na pisanje samog epa. Godine 1840. turski su podanici, Crnogorci, na poticaj Petra Petrovića Njegoša domamili Smail-agu Čengića na Mljetičak gdje mu je bilo imanje i gdje je planirao prikupiti ostatak

²⁰ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, str. 116.

²¹ Šabić, Marijan. 2019. *Programi hrvatskoga književnog romantizma (Između nacionalnoga romantizma i romantičnoga nacionalizma)*. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, str. 162.

²² Romantizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 8. 5. 2021

harača. Crnogorci su ga jedne večeri opkolili i ubili i njega i velik broj njegovih ljudi.²³ Taj je događaj uvelike važan kako u povijesti Crne Gore, tako i u povijesti Hercegovine. O njemu su pisali i brojni kršćanski pisci, poput Vuka Stefanovića Karadžića, Medakovića, Šišića, Laze Popovića, Milutina Tomića i sličnih, s namjerom da prikažu ili jedan junački čin ili da osvijetle određene događaje koji bi pomogli u razumijevanju Mažuranićeva djela. S druge strane, muslimanski pisci, poput Savfet-bega Bašagića i Kasima Gujića, prikazivali su Smail-agu kao plemenita junaka koji je u stvarnosti bilo potpuno drugačiji nego u Mažuranićevu djelu. Šišićeva istraživanja pokazuju da su Čengići došli u Hercegovinu iz Male Azije. Smail-aga je dolazio iz siromašne, ali junačke obitelji. Istaknuo se u nekoliko bitki, od koje se ističe ona kod Grahova iz 1836. godine u kojoj je poginulo devet članova iz crnogorske vladalačke kuće Petrovića Njegoša, koja se nikad nije pomirila s gubitkom i koja je željela osvetu. Petar II. Njegoš sporazumio se s Novicom Cerovićem, kojem su Turci također ubili oca, da će ubiti Smail-agu. Novica je, uz skupinu prijatelja, odlučio namamiti Smail-agu u zasjedu jer Smail-aga dugo nije kupio harač u Drobnjacima. Uskoro je Đoko Malović Smail-agi uputio pismo u kojem je stajala teza kako on ne želi doći po harač jer ih se boji. S obzirom na to da je Smail-aga bio izrazito ponosan čovjek, odmah je krenuo na put, iako su do njega došle i priče da se sprema napad na njega. Kada je došao u Drobnjake, na Mljetičak, postavio je logor i stražare koji mu nisu bilo lojalni, poput Šuje Karadžića. Tijekom noći, zavezali su turskim konjima noge, a potom su se kršćani sukobili s Turcima. Jedan je metak pogodio Smail-agu u zatiljak, a Mirko Aleksić otkinuo mu je glavu i odnio vladarskoj kući na Cetinje. Ostatak tijela su mu urotnici prvotno isjekli i zakopali, a potom izvadili, ponovno zašili i odnijeli u Lipik. Turci su, naravno, željeli osvetu. Agin grob okružili su kršćanskim glavama, a napadi su bili toliko česti da je i sami Petar II. posumnjao u pohode. Zbog Smail-agine smrti, vojska od 20.000 Turaka napala je Drobnjake, poubijala ih i zapalila im kuće. Povijesna je pozadina utoliko bitna ukoliko se taknemo povijesnih vrela koja su Mažuraniću mogla poslužiti za ep. Naime, Imbro Tkalac u svom članku *De visu et auditu*, pripovijeda kako je Mažuranić napisao ep prema pričaju Crnogorca koji je sam sudjelovao u pohodu na Smail-agu. On je u Karlovcu 1843. svojim pričanjem ganuo sve prisutne, uključujući i Mažuranića. Nije samo Mažuranić pisao o ovom događaju. On je, naime, potresao cijelu Hercegovinu, ali i cijelu Crnu Goru. Nastale su brojne narodne pjesme, od koje je brojne iznio Ljudevit Jonke u *Mažuranićevu epu i narodnim pjesmama koje pjevaju o Smrti Smail-age Čengića*. Mažuranić je, u to doba, mogao doći do one objavljene 1845. u *Ljubitelju prosvještćenija*, srpsko-dalmatinskom magazinu, no Vladimir

²³ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, str. 116-117.

Mažuranić tvrdi kako njegov otac nije znao niti za jednu narodnu pjesmu koja bi pjevala o krucijalnom događaju. Barac zaključuje kako se o toj vezi može govoriti samo u svrhu toga da se vidi kako o istome događaju pripovijedaju narodni pjevač, a kako istinski pjesnik, a ne zato da se vidi utjecaj jednoga na drugoga. Postoji i priča o tome kako je Ivanov brat Antun 1841. bio s Gajem na Cetinju pa je tu mogao čuti nešto o događaju, no za to ne postoje pouzdani izvori. Zaključuje i kako usporedba Mažuranićeva djela s povijesnim događajem pokazuje da se u nekim dijelovima Mažuranić udaljio od povijesne istine, a u nekima zabilježio i neke, naoko nebitne detalje. Osim u povijesnim činjenicama, razlika leži i u karakterizaciji samih likova. Poneke je urotnike, koji su bili krucijalni čimbenik u samoj smrti, poput Đoke Malovića i Šuje Karadžića, nije niti spomenuo, dok je Novici i Mirku potpuno promijenio značenje. Prema Barcu, Mažuranić je u svom epu u nekoliko slika prikazao kršćanske muke, a s druge silovitu i krvavu tursku vlast kojoj je predstavnik upravo Smail-aga. Crnogorci su prikazani kao skromni i idealni borci između dva svijeta, patničkog svijeta nemoćnih i zločinačkog i divljeg bijesa onih jakih. Ono što je u ovom radu, dakako, osobito važno jest upravo promjena koju je Mažuranić izvršio na liku Smail-age. Smail-Aga je u gotovo svim izvorima - i kršćanskim i muslimanskim, prikazan kao junak odrešit prema Crnogorcima, a njegova odrešitost i junaštvo leže u činjenici što je znao što ga čeka na Mljetičku, no usprkos svemu - odlučio poći. Prema povijesnim izvorima, u trenutku smrti imao je 60 godina, dok je Mažuranić od njega stvorio bešćutnog lika u naponu snaga koji svoje junaštvo iskazuje samo u svojoj tiraniji. Mažuranićeva verzija spominje i Ahmet Bauka, ali i brojni historiografi prije i nakon njega. Bauk je bio agina pratnja, a u samom se djelu iznosi razgovor u noći prije crnogorskog napada. Bauk je, prema svim izvorima, u noći pred napad pjevao i četa je bila razdijeljena u tri reda pa činila većom, no bitna razlika povijesnih vrela i Mažuranićeva epa jest u tome što je bila puno veća nego što to tvrdi Mažuranić (*jedva sto junaka*). U svom je epu prikazao i stanje kršćana pod Turcima i život Crnogoraca. Uz ostale spise, Barac pretpostavlja da je za to mogao upotrijebiti i bratov *Pogled u Bosnu* u kojem je opisan značaj bosanskih Turaka i način života. Često se kasnije u literaturi dovodilo pitanje vrela i vjerodostojnosti istih za *Smail-agu*. Barac zaključuje: “Mažuranić 1845. ne bi ni mogao napisati *Smrt Smail-age Čengića* da se držao golih podataka. Te godine ne bi on nikako mogao prikazati pobjedu Crnogoraca kao neku izvanrednu kršćansku pobjedu - kad je mogao znati, da su uzročnici agine smrti, osim glavnih kolovođa, i te kako skupo platili svoj čin, pa da su Turci zbog njega uništili mnogo više kršćanskih života, nego što je palo turskih glava na Mljetičku. Poslije vijesti u *Narodnim novinama*, kako je grob Smail-age bio sav okružen kršćanskim glavama, nije za Mažuranića uopće moglo biti pitanja o tome, da istražuje, kako je aga stvarno poginuo - jer je kršćanska

stvarnost, i poslije agine smrti, bila bijedna. Nezavisno o stvarnosti, u Mažuraniću je živio Smail-aga kao plod njegove mašte, koji ima važiti kao oličenje silništva, i koji mora prije ili kasnije biti pobijeđen. To je drugi, simbolički Smail-aga Čengić - kome grob ne će biti okružen glavama raje, kome glava ne će biti predana obitelji, nego koji će poslije smrti kao lutka u *Kobi* na svaki udarac noge smjerno spuštati glavu”.²⁴ O samom povijesnom Josip Bratulić kaže: “Iako je događaj oko smrti Smail-age imao znatnog značenja za crnogorsku povijest, ipak je njena pjesnička transpozicija premašila povijesnu efermnost. Ono nekad i sad, pokrenuto u mnogim njegovim dotadašnjim pjesmama, skladno se ostvaruje ovdje: za stradanja, poniženja i sužanjstvo tiranina je nagrada - smrt i sramota; za hrabre, smjele, krotke - sloboda. Krvna osveta, koja leži u povijesnoj zbilji čina, postaje u spjevu prstom. Providnosti koja upravlja svijetom. Zato raspon između *Četa*, sa svećenikovim govorom i *Harača*, s mukama i poniženjima kršćana, ali i njihovom osvetom, jest ujedno i odgovor na sva etnička pitanja o dobru i zlu, mržnji i ljubavi, sreći i tragediji, osamljenosti i zajedništvu”.²⁵ Mažuranić poput ostalih preporoditelja nastoji probuditi iskru domoljublja u uspavanom hrvatskom narodu.²⁶ Barbarić kaže kako: “Mažuraniću nije bilo toliko do toga da opjeva sam povijesni događaj u njegovim pojedinostima, već mu je taj događaj pružio priliku da opiše stradanja vlastitog naroda pod tuđinskom vlašću i njegovu vjeru u pobjedu. Tridesetak godina nakon toga Mažuranić kao hrvatski ban dočekao je povlačenje turskih snaga iz Bosne i Hercegovine. *Smrt Smail-age Čengića* najzrelije je djelo hrvatskog romantizma, odnosno hrvatskog narodnog preporoda. Ovo Mažuranićevo djelo sinteza je svih najboljih nastojanja i čežnji iliraca, u njemu je vrisak za punom slobodom, protiv tlačitelja i ropstva. Tu je izražen vrhovni ideal života, ljubav prema svojoj zemlji i ljudima koji spremno i bez bojazni umiru za svoju domovinu. Mažuranić tu sintetizira cijelu mukotrpnu prošlost mnogih naroda od dolaska Turaka do svog vremena ispunjenog trajnom borbom protiv tuđinske vlasti”²⁷. U svojim kraćim pjesmama, primjerice *Ilir* i *Vjekovi Ilirije*, veličao je Mažuranić našu prošlost, junaštvo i požrtvornost u borbi za ideale. Svoje glavno djelo prožeo je mislima i osjećajima kojima je zajednička vjera u pobjedu dobra nad zlom te povezanost ovozemaljskih stvari s nebeskima.

Boj se onoga, tko je viko

²⁴ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 130-165.

²⁵ Bratulić, Josip. 1990. *Pjesnik Ivan Mažuranić. Ivan Mažuranić. Ivan Mažuranić ban pučanin*. Katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja. Zagreb, str. 43.

²⁶ Ilirizam *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 8. 5. 2021.

²⁷ Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*, str. 116-119.

Bez golema mrijet jada.

Barac ističe: “U cijeloj se Mažuranićevoj književnoj tvorbi jasno opaža ova borba između stranih elemenata i pjesnikovih unutrašnjih sklonosti. Malo siromašno seljačko dijete uzgojeno Kačićem i narodnim pjesmama, prihvatio je svojim snažnim talentom u školama i u društvu sve, što je bilo značajka hrvatskog duhovnog života kroz gotovo stotine godina. Mnoštvo tih elemenata, kao i njihova raznorodnost, kao da su ga zbunjivali, te dugo nije mogao naći svoj put. *Smrt Smail-age Čengijića* je djelo, u kome je potpuno i do kraja prevladalo kolebanje, i u kome je našao vlastit, i ujedno i narodan izraz. To je ujedno prvo - i dosad najizrazitije naše književno djelo - u kome je postignut hrvatski narodni izraz, tj. u kome je hrvatski jezik progovorio vlastitom snagom, sa svojim ritmom, bojama, prelivima, jednostavnošću i punoćom. Mažuranićeva pjesnička snaga vidi se upravo u tome, što je ono stvoreno u doba, kad su za to u nas bili jedva probijeni prvi putovi”²⁸. Smail-aga je romantičarski lik koji je svojom okrutnošću i preziranjem nemoćnijih simbolizirao svakog narodnog vlastodršca. Ne samo da je on prikaz određenog Turčina, nego i svih onih koji su u povijesti tlačili hrvatski narod, a svršili porazom. No, romantičarski elementi vidljivi su i u ostalim likovima. S obzirom na to da je hrvatski preporod bio prožet religioznim elementima - samim likom svećenika u djelu utjelovljena je vjera u konačno spasenje kršćanskog naroda. Vjerske težnje posebice su izražene u svećenikovu pozivu o potrebi žrtve za domovinu.²⁹

*Djedi vaši za nj' lijevaju krvcu,
Oci vaši za nj' lijevaju krvcu,
Za nj' vi istu krvcu proljevate:
Za vas draže u svijetu ne ima.
Oro gnijezdo vrh timora vije,
Jer slobode u ravnici nije.*

Nije ep prikaz samo jednog razdoblja i jednoga čovjeka, koliko prikaz samih ljudskih naravi uopće. Crno-bijelom tehnikom, Mažuranić s jedne strane oslikava silnike, agresore koji vrše teror nad slabijima. Barac zalazi i u Mažuranićevu biografiju, općenito povijest Mažuranićeve siromašne, ali radničke obitelji: “Mažuranić, kao sin malog čovjeka, siromašan

²⁸ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 383.

²⁹ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 131-133.

i sam, podnoseći u mladosti i poniženja i odricanja, iznio je u svojoj pjesmi veličinu stradanja i bijede zbog nepravde ljudskih odnošaja, a s druge strane mentalitet ljudi, koji drže, da im je samo zbog njihova položaja sve dopušteno”.³⁰

³⁰ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 186.

3. Razumijevanje emocija u kontekstu rada

Premda mnogi autori ističu kompleksnost pokušaja definiranja emocija zbog multidimenzionalnosti konstrukta emocija, Scherer definira emocije kao integriranu i sinkroniziranu reakciju organizma na događaje koji su važni za njegove potrebe, ciljeve ili opstanak.³¹ Panksepp smatra da postoji sedam primarnih emocionalnih sustava.³² Ti su sustavi smješteni u supkortikalnim regijama³³. Najstariji od tih sustava ujedno je i u podlozi svih drugih sustava te ga odlikuje sustavna želja za eksploracijom te anticipacija uzbuđenja. Riječ je o sustavu potrage koji potiče neokorteks³⁴ na izvođenje ponašanja koja će zadovoljiti naše želje i potrebe. Kada dođe do frustracije, tj. do blokade sustava potrage, aktivira se sustav bijesa, koji se očituje ljutnjom i mržnjom. Prilikom socijalnih sukoba otkriva se još jedan kognitivni aspekt bijesa, a to je ljubomora. Strah je sustav koji čuva čovjeka od boli, ali i smrti. On se nalazi u blizini sustava bijesa, a zbog njihove interakcije njegova aktivacija može dovesti do reakcije *bori se ili bježi*. Sustav najbliži konceptu libida u klasičnoj psihoanalizi jest požuda. Njezino neregulirano pobuđivanje vodi do neurotskih smetnji i parafilija³⁵ te antisocijalnih ponašanja. Pod kontrolom sustava brige su majčinska ponašanja i osjećaji. Temeljni je zadatak ovog sustava je osigurati emocionalni rast u interpersonalnim odnosima te pomagati drugima. Važan je za pozitivan učinak psihoterapijskog tretmana. U samoj osnovi formiranja privrženosti nalazi se sustav panike ili sustav žalosti. S obzirom na to da se aktivira prilikom separacije, nalazi se u podlozi svih depresivnih smetnji i fobija. Na kraju, Panksepp govori i o sustavu igre primjećujući kako i ljudi i životinje osjećaju radost pri igri. Upravo sustav igre ima

³¹ Scherer, Klaus. 2000. *Psychological models of emotion*. U: J.C. Borod (Ur.), *The neuropsychology of emotion*. Oxford: Oxford University Press, str. 137-162.

³² Panksepp je zaključio da postoji sedam primarnih emocionalnih sustava: sustav potrage, bijesa, straha, požude, brige, panike ili žalosti te igre. Pankseppova teorija emocija može se shvatiti kao teorija emocija prvog reda, što znači da se svjesnost emocija javlja paralelno s tjelesnim uzbuđenjem i ponašanjem.

Čorlukić, Mirko; Krpan, Jelena. 2020. *Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije*. Soc. psihijat. Vol. 48. No. 4, p, str. 52.-53.

³³ Strukture koje čine živčani sustav proučavaju se u području neuroanatomije, a neki od tih sustava poznati su kao subkortikalne strukture. Subkortikalne strukture sačinjene su od niza jezgri, a u se ubrajaju: hipokampus, mali mozak, bazalni gangliji i amigdala.

Prema: *Funkcija i disfunkcija moždanih režnjeva*. Online MSD Priručnik dijagnostike i terapije, mrežno izdanje. Pristupljeno 10. 6. 2021.

³⁴ Funkcije mozga za potrebe pojedinca osigurane su time što najmlađi dijelovi (neokorteks) čeonoga režnja upravljaju starijim dijelovima, koji nadziru osnovne potrebe održanja individuuma.

Prema: *Mozak*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 2. 6. 2021.

³⁵ Spolni poremećaj (parafilija) u kojem se spolno zadovoljenje vezuje uz nanošenje boli, mučenje i ponižavanje partnera.

Prema: *Sadizam*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 2. 6. 2021.

važnu ulogu u socijalnoj adaptaciji pojedinca te omogućuje epigenetske konstrukcije viših funkcija socijalnog mozga. Damasio postulira svoju neuroznanstvenu teoriju emocija na pretpostavci da je percepcija tjelesnih stanja ključna za razvoj emocija. Prema tome razlikuje afekte, emocije i osjećaje. Krovni termin pod kojim podrazumijeva i emocije i osjećaje naziva afektom. Emociju definira kao reakciju na određeni podražaj, vanjski ili unutrašnji, koja se ostvaruje putem aktivacije određenih neuralnih puteva. Mentalna iskustva promjene u tjelesnom stanju naziva osjećajima. Emocije i osjećaji nalaze se na kontinuumu procesiranja koji uključuje tri moguća stupnja: emocionalno stanje, osjećajno stanje te osviješteno stanje. Emocionalno i osjećajno stanje može biti nesvjesno, a osviješteno osjećajno stanje naziva i temeljnom svijesti. Osjećati nešto i imati svijest o tom osjećaju nisu ekvivalentna stanja, a upravo je ta razlika za Damasia ključna u definiranju odnosa između emocija, osjećaja i svijesti. Ta se razlika očituje u njihovoj povezanost s tijelom. Za njega ne postoji dualizam uma i tijela, tj. racionalnog i emocionalnog. Prema tome, emocije su potrebne za kvalitetno rasuđivanje, a emocionalna neravnoteža može otežati kvalitetno rasuđivanje. Psihologinja Lisa Feldman Barrett smatra kako je neispravno emocije nazivati univerzalnima, a za primjer navodi ideju o pet ili sedam osnovnih emocija. Ističe kako uz tjelesnu verziju afekta, koja je neophodna za emociju, postoji i kognitivna konstrukcija, socijalno učenje emocija, ali i kulturološko oblikovanje. Dakle, prema Barrett, postoje samo različite palete emocija, a ne samo primarne i sekundarne emocije. Kao primjer uzima pacifičke plemenske kulture koje nemaju emocije tuge i žalosti, već u svojem jeziku to stanje opisuju kao infektivnu bolest, iako i one imaju depresivne reakcije i poremećaje. Ono što je zajedničko Barrett i Damasiu jest postojanje veze između mozga i tijela preko interoceptora i mozgovne regulacije resursa tijela. Drugim riječima, mozak nije evoluirao kako bismo bili racionalni, sretni ili točno izvršavali svoje zadatke, već je njegov temeljni zadatak da efikasno osigura resurse za fiziološke sustave unutar tijela kako bi čovjek, ili pak životinja, mogla rasti, zaštititi se ili reproducirati. Taj proces nazvan je alostazom te nije stanje tijela već proces kojim mozak regulira tijelo prema analizi troškova i koristi.³⁶ Marina Grbeša u svom radu *Regulacija emocija i raspoloženja* ističe: “emocija započinje kognitivnom evaluacijom podražaja ili situacije, a sastoji se od bar četiri međusobno povezane i vremenski sinkronizirane komponente: osjećaja, biološke pobuđenosti, svrhe, socijalno-ekspresivne. Komponenta osjećaja daje emociji subjektivni doživljaj koji ima i smisao i osobno značenje, a ima osnovu u kognitivnim ili mentalnim procesima. Komponenta tjelesne pobuđenosti uključuje biološku (muskulatura) i fiziološku (otkucaji srca, adrenalin u

³⁶ Čorlukić, Mirko. Krpan, Jelena. 2020. *Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije*, str. 52.-53.

krvotoku) aktivaciju, zajedno s aktivacijom autonomnog i hormonskog sustava budući da oni pripremaju i reguliraju adaptivno tjelesno ponašanje suočavanja tijekom emocije. Nadalje, komponenta svrhe pridaje emociji prema cilju usmjereno motivacijsko stanje te objašnjava zašto ljudi imaju koristi od emocija. Socijalno-ekspresivna komponenta odnosi se na komunikacijski aspekt emocija, a podrazumijeva socijalnu komunikaciju, facijalnu ekspresiju te glasovnu ekspresiju”.³⁷ Grbeša u svom radu govori kako je najčešće korištena i prihvaćena lista osnovnih emocija ona koja uključuje: strah, ljutnju, gađenje, tugu, radost i interes, a svaka od navedenih primarnih emocija omogućuje različit subjektivni doživljaj, odnosno osjećaj, svaka izaziva specifičnu tjelesnu pobuđenost, ima drugačije socijalnoekspresivne pokazatelje te drugačiju svrhu. Svrha emocije ukazuje na funkcionalni aspekt emocija. Emocije imaju barem osam različitih svrha ili funkcija suočavanja, a to su: zaštita, uništavanje, razmnožavanje, zajedništvo, pripadnost, otklanjanje, istraživanje i usmjerenost. Kao primjer, autorica daje emociju ljutnje koja se javlja kad nam određena podražajna situacija predstavlja prijetnju, pri čemu iskazujemo određeno emocionalno ponašanje poput udaranja, griženja i sličnog, a funkcija emocije podrazumijeva uništavanje te iste prepreke. Autorica također posebnu pažnju skreće na razlikovanje emocija, raspoloženja i afekta. Raspoloženje je, naime, difuzno afektivno stanje koje se najčešće doživljava kao promjena u subjektivnom doživljaju, niskog intenziteta, dužeg trajanja i često nastaje bez očiglednog uzroka. Napominje kako raspoloženje postoji kao pozitivno i negativno afektivno stanje, odnosno dobro ili loše raspoloženje. Na svakodnevno, opće stanje dobrog osjećanja niske razine intenziteta odnosi se na pozitivni afekt. Primjerice, kad se ljudi dobro osjećaju, onda su društveniji, kooperativniji, kreativniji, ustrajniji tijekom neuspjeha, učinkovitiji u donošenju odluka i više intrinzično motivirani tijekom zanimljivih zadataka. Ove efekte ima pozitivni afekt jer utječe na kognitivne procese kao što su sjećanja i prosudbe. Negativni afekt odražava neugodno djelovanje stoga će one osobe koje osjećaju jaki negativni afekt obično doživljavati nezadovoljstvo, nervozu i razdražljivost, dok oni koji osjećaju slab negativni afekt pokazivati smirenost i opuštenost. Negativni i pozitivni afekt neovisna su raspoloženja, a ne suprotni načini osjećanja - osoba može istovremeno osjećati i pozitivni i negativni afekt. S jedne strane, pozitivni afekt odražava motivacijski sustav koji je vođen nagradama i željama, dok s druge strane, onaj negativni odražava averzivni motivacijski sustav koji je vođen kaznom. Postoje i neke sličnosti emocija i raspoloženja, poput činjenice da pripadaju doživljajnim fenomenima. Doživljajni aspekt može se pripisati afektivnoj komponenti koja se manifestira kao opći osjećajni ton. Afekt je, naime,

³⁷ Grbeša, Marina. 2016. *Regulacija emocija i raspoloženja*. Osijek: Filozofski fakultet, str. 2-3.

primarno evaluativne prirode, pa se doživljava na dimenzijama dobar - loš, ugodan - neugodan, to jest kao ponašajna tendencija približavanja ili izbjegavanja. Ekspresija je drugo zajedničko obilježje emocija i raspoloženja. U usporedbi s emocijama koje se izražavaju specifičnim facijalnim ekspresijama, raspoloženja se izražavaju drugačijim izražajnim kanalima, poput držanja tijela, geste, visina, intenziteta, brzine i ritma govora. Osim toga, kao treće zajedničko obilježje koje dijele emocije i raspoloženja, bitno je istaknuti fiziološke procese. S jedne strane, raspoloženja su povezana s kroničnim fiziološkim promjenama, u okviru djelovanja hormonalnog i imunološkog sustava, dok s druge strane, emocije su više povezane s fazičnim ili akutnim promjenama, koje su u okviru djelovanja centralnog i autonomnog živčanog sustava. Razlike između emocija i raspoloženja najviše dolaze do izražaja u obilježjima poput trajanja, vremenskog uzorka, intenziteta, ritmičnosti, uzročnosti, cjelovitosti, usmjerenosti, regulacije i signalne funkcije. Raspoloženja mogu trajati satima, danima ili tjednima, dok emocije traju nekoliko sekundi ili minuta. Emocije ne doživljavamo u pravilnim intervalima ili ritmovima, kao raspoloženja zbog toga što se javljaju u prisustvu osobno relevantnih događaja ili podražaja, a ti se događaji javljaju rijetko i nepredvidljivo. Kao primjer, Grbeša uzima dnevni ritam raspoloženja – ugodno raspoloženje je ujutro nisko, tijekom dana doseže vrhunac, a navečer opada, što kod emocija nije slučaj. U usporedbi s emocijama, isitče kako su raspoloženja pod utjecajem različitih vanjskih čimbenika, od kojih se neki mogu javljati u nepravilnim vremenskim intervalima (npr. odlazak u kino), a neki u vrlo pravilnim intervalima (npr. konzumacija hrane). Kao najbitniju razliku emocija i raspoloženja, Marina Grbeša spominje razliku u faktorima koji uzrokuju njihov nastanak. Emocije su najčešće uzrokovane specifičnim i jasnim vanjskim ili unutarnjim podražajima, ili događajima, dok raspoloženja najčešće nisu izazvana podražajem koji se može jasno odrediti i identificirati.³⁸ Upravo su emocije psihološka činjenica u formiranju karaktera, ali isto tako i kulturna činjenica formiranja književnog lika. Emocije su formirale romantičarske likove, a da bismo razumjeli kako, prvo moramo razumjeti period nastanka romantizma. Naime, Šabić iznosi kako se romantizam nije u svim europskim književnostima javio iz istih pobuda te da se nije svugdje na isti način manifestirao. Kako je spomenuto, književni je romantizam bio vezan uz ideju slobode, kod zapadnih europskih naroda više na umjetničkome, a kod Hrvata, Slovaka, Čeha, Slovenaca i Poljaka na preporodno-političkome planu.³⁹ Kao reakcija na mnoga kulturna, društvena i politička zbivanja javlja se početkom 19. stoljeća romantizam. Razvoj događaja u

³⁸ Grbeša, Marina. 2016. *Regulacija emocija i raspoloženja*, str. 1-5.

³⁹ Šabić, Marijan. 2019. *Programi hrvatskoga književnog romantizma (Između nacionalnoga romantizma i romantičnoga nacionalizma)*, str. 161-162.

tadašnjem vremenu brojni su umjetnici vidjeli kao prijetnju individualizmu. Tvornički sustav, kao i masovni politički pokreti (poput Francuske revolucije) učinili su ljude nezamjenjivim dijelovima sustava te umanjivali njihova pojedinačna postignuća. Stroga pravila i formalizam neoklasicizma počeli su ograničavati pjesnički izraz nesputanih osjećaja. Kao reakcija, romantizam je naglasio umjetničkog izraza, osobni odnos s prirodom i povjerenje u osjećaje te subjektivno iskustvo. Romantičari su utvrdili važnost pojedinca i jedinstvenosti. Tu ideju usavršava Lord George Gordon Byron u svom stvaranju bajronskog junaka koji je arhetip svih mračnih i zamišljenih antijunaka romantizma. Byronov Manfred jedna je od najranijih inkarnacija ovog lika i posjeduje mnoštvo glavnih arhetipova, uključujući: zlokobnu moć, intenzivnu zabranjenu erotsku ljubav i žestoku neovisnost. Istinski bajronovski junak u srcu nosi pobunu i tragediju. On je izoliran i mračan, zaokupljen svojim unutrašnjim sukobom, a istovremeno zastrašujuće privlačan za čitatelja. No, bajronovski junak ne želi povratak u staro i mirno. On prihvaća pobunu protiv novog sustava, drži individualizam kao najviše dobro i prihvaća živahnost i divljinu prirode kao prirodnog stanja čovjekove duše.⁴⁰ U tendencijama sentimentalizma i predromantizma te u njemačkom pokretu *Sturm und Drang* razvidne su tijekom 18. stoljeća sastavnice romantizma. Romantizam se oblikovao i ponajviše raširio u Njemačkoj od 1790-ih nadalje, potom u Engleskoj oko 1800., a najkasnije u Francuskoj te Rusiji i drugim europskim zemljama (od 1820-ih) kao reakcija na prosvjetiteljstvo i njegov racionalizam i materijalizam. Potpuno oslobađanje individualnosti temeljna je filozofska značajka romantizma. Kao književni pokret, u svim se zapadnim zemljama romantizam oblikovao kao reakcija na klasicizam. Pojavilo se zanimanje za balade i pučko pjesništvo, odbacivali su se ideali antike, povećalo se zanimanje za srednjovjekovlje i fantastično u gotskim romanima.⁴¹ Svakako je bitno spomenuti da se *Sturm und Drang* promatra kao posebno dinamična faza prosvjetiteljstva, u kojoj se u središtu opažanja nalazi pojedinac i njegovi osjećaji. Ti su osjećaji do tad u književnosti bili negirani, te se, pod utjecajem Rousseauovih ideja, traži pomirenje razuma i osjećaja, racionalnosti i prirode. Taj je pokret svoj vrhunac doživio susretom J. W. Goethea i J. G. Herdera. Njegova teorija sadržana je u Goetheovim ranim esejima.⁴² Johann Wolfgang Goethe najmarkantnija je ličnost cjelokupne njemačke književnosti. Upravo se on nametnuo suvremenicima i nasljednicima kao obnovitelj lirike, drame, epa i romana, a jednako tako i kao učenjak iznimno oštra i duboka uvida u

⁴⁰ Individualism: The Romantic Hero. Pristupljeno 26.5.2021.

⁴¹ romantizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 5. 2021.

⁴² Sturm und Drang. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 5. 2021

strukturu i fenomene prirode. U njegovoj univerzalnosti leže i njegova snaga i njegova veličina. Najveću popularnost kod suvremenika stekao je romanom o Wertheru, u kojem su vidjeli samo sentimentalnu stranu, a previdjeli objektivnu psihološku analizu.⁴³ Društvena i kulturna pojava koja se javlja nedugo nakon objavljivanja romana *Patnje mladog Werthera* naziva se verterizam. Verterizam je način pisanja po uzoru na Johanna Wolfganga Goethea, odnosno njegov epistolarni roman u kojem se ističe pretjerana sentimentalnost, romantičnost, emocionalna prenaplašenost, oponašanje Wertherova načina oblačenja i pogleda na svijet. Werther, kao tipični romantični junak, predimenzionalno je osjećajan, gotovo patološki, jer njime upravlja strast, a ne razum. Iako je nadaren i uzoran, često odlazi u maštanja u kojima se gubi zbog nemogućnosti uspostavljanja zdrave i ugodne veze s ostatkom društva i okoline. Ljubav je za Werthera ujedno potpuna besmisao i smisao njegova života - ona mu onemogućava racionalno razmišljanje, ali joj se ne može oduprijeti. Iz istog razloga jedini izlaz vidi u smrti. Smrt je za njega oslobođenje boli i ponovni pronalazak ljubavi u nekom boljem svijetu. Općenito, Werther je simbol individualne potrage za autentičnošću i slobodom, kojeg vlastita morbidna sentimentalnost sputava u potpunoj realizaciji.⁴⁴ Mirko Tomasović napominje kako je romantičarska prijelomnica u hrvatskoj književnosti višestruko inducirana: “Kako Hrvatska svoju kulturu uspostavlja na pripadnosti i zasadama sredozemnog položaja, ali istodobno i srednjoeuropskoga, romantičarska prijelomnica u njezinoj je književnosti višestruko inducirana, nije ju jednostavno pratiti, a da ne zborimo o povijesnim i političkim specifičnim nacionalnim okolnostima. U to se doba stvarala i moderna hrvatska nacija, a upravo su jezik i preporod književnosti bili glavni, odlučni pokretaci tog cilja. Pisci su zbog toga imali i izvanknjiževni i nadknjiževnu zadaću. U nas je romantičarski »prevrat« zadobio, kako vidirno, posebne konotacije. Nije bilo ni obračuna s prethodnicima, ni prosvjednih manifesta, jer u prvim desetljećima prošlog stoljeća jednostavno nije bilo preduvjeta za to (književnih središta i okupljališta pisaca, časopisa, primjerene komunikacije među dijelovima trojedne kraljevine, kritičke svijesti, itd.). Nije bilo ni međusobnih polemika, jer su pisci kolektivno poneseni valom »domorodstva«, njegovi dionici i promicatelji. Na tom valu isplivao je i hrvatski romantičarski smjer prema Europi kao spontana prilagodba književnim događanjima kod »izobraženih« naroda, kako se često tada isticala ta sintagma, programatsko

⁴³ Goethe, Johann Wolfgang. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 5. 2021.

⁴⁴ Solar, Milivoj. 2003. *Povijest svjetske književnosti*. Golden marketing, Zagreb, str. 50.

geslo. »Domorodstvo« u nas nije poprimilo obilježje raskida sa civiliziranom Europom, već je naprotiv motiviralo na premošćivanje jaza i dostizanje njezinih kulturnih tečevina”⁴⁵

⁴⁵ Tomasović, Mirko. 1988. *Razdoblje romantizma u hrvatskoj književnosti*. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 24. No. 1, str. 6-7.

3. Narcizam i narcisoidnost

Još je Sigmund Freud kao normalni stadij ranog djetinjstva podrazumijevao primarni narcizam. U toj fazi, prema Freudu, dijete sebe smatra primarnim objektom ljubavi, bez ikakve povezanosti s vanjskim svijetom. Taj stadij prehodni objektivnom odnosima te sposobnosti da uspostavimo odnos s drugima. Freudova misao bila je ta da dijete nakon stadija autoerotizma usmjerava ljubav prema sebi, prije nego što postane svjesno kako je majka zasebno biće te da je može voljeti. Dok se primarni javlja u djetinjstvu, sekundarni narcizam javlja se u odrasloj dobi te je više patološke prirode, dakle više nije riječ o razvoju libida, već o patološkoj regresiji. Ovaj se tip narcizma odnosi na stanja u kojima su ljudi opsjednuti samima sobom, nesposobni za odnose s drugima, a drugi su samo sredstva za zadovoljenje njihovih potreba. Kao primjere sekundarnog narcizma uzeo je homoseksualnost, psihoze i hipohondriju jer je u tim stanjima libido usmjeren prema sebi. Za narcisoidnu ličnost, od životne je važnosti da je drugi obožavaju, a sam termin označava stanje samozaljubljenosti.⁴⁶ Fromm kaže da “narcisoidna osoba često postiže osjećaj sigurnosti u potpuno subjektivnom uvjerenju o svom savršenstvu, svojoj nadmoćnosti prema drugima, o svojim izvanrednim kvalitetama, a ne putem odnosa prema drugima ili putem ikakvog svog rada ili dostignuća. Njoj je potrebno da ustraje na svojoj narcisoidnoj predstavi jer su njen osjećaj vrijednosti kao i osjećaj identiteta na njoj zasnovani. Ako je njena narcisoidnost ugrožena, ona je ugrožena u vitalno važnom području. Kada drugi ranjavaju njenu narcisoidnost prezirući je, kritizirajući je, raskrinkavajući je kada kaže nešto krivo, poražavajući je u igri ili brojnim drugim prilikama, narcisoidna osoba obično reagira intenzivnom ljutnjom ili bijesom, pokazivala ga ili ne, bila ga svjesna ili ne. Intenzitet te agresivne reakcije često se može vidjeti u činjenici da takva osoba nikada ne zaboravlja onoga tko je povrijedio njenu narcisoidnost i često osjeća želju za osvetom, koja bi bila manje intenzivna da je napadnuto njeno tijelo ili vlasništvo. Većina osoba nije svjesna svoje narcisoidnosti, već jedino onih njenih manifestacija koje je ne izražavaju otvoreno. Tako će, na primjer, te osobe osjećati neuobičajeno divljenje prema svojim roditeljima ili svojoj djeci, te nemaju poteškoća u izražavanju tih osjećaja jer je takvo ponašanje obično ocijenjeno pozitivno kao sinovska ljubav prema roditeljima, roditeljska ljubav ili vjernost; no kad bi izražavali svoje osjećaje o sebi, kao ‘Ja sam najdivnija osoba na svijetu’, ‘Bolji sam od bilo koga drugog’, itd., posumnjalo bi se ne samo u to da su izvanredno tašti već možda čak i u

⁴⁶ Vujović, Tatjana. 2008. *Narcizam - psihosocijalni i psihopatološki fenomen*. Sociološka luča II/2. Filozofski fakultet u Nikšiću, str. 64-69.

njihovo zdravlje. S druge strane, ako je osoba postigla nešto što nailazi na priznanje u području umjetnosti, znanosti, sporta, poslova ili politike, njeno narcisoidno držanje izgleda ne samo realistično i racionalno već se neprestano hvali divljenjem drugih. U tim slučajevima ona može dati punu slobodu svojoj narcisoidnosti, koja je tada društveno odobrena i potvrđena”.⁴⁷ Upravo je visoki stupanj narcisoidnosti vrlo čest među političkim vođama. Takvom je vođi lakše pridobiti široki auditorij ako je uvjeren u svoje izvanredne talente i svoju misiju, no, takav vođa ne upotrebljava svoju narcisoidnu karizmu jedino kao sredstvo političkog uspjeha. Takav aplauz, uspjeh i sveopće divljenje potrebni su mu ponajviše zbog vlastite mentalne ravnoteže. Na narcisoidnoj grandioznosti, a ne na stvarnim ljudskim dostignućima zasnovana je njegova ideja vlastite veličine. Osobe koje su ekstremno narcisoidne često su prisiljene na to da postanu slavne jer u suprotnom mogu postati deprimirane i umobolne. Za njih neuspjeh nosi opasnost od sloma.⁴⁸ Gerald C. Davison i John M. Neale u *Psihologiji abnormalnog doživljavanja i ponašanja* ističu kako su međuljudski odnosi osoba s narcisoidnim poremećajem ličnosti poremećeni zbog nedostatka suosjećanja, osjećaja zavisti, arogancije, iskorištavanja drugih, te osjećaja odabranosti i opunomoćenosti, zbog kojih misle da im drugi moraju činiti usluge za koje oni sami ne trebaju uzvratiti. Navode i kako su osobe s narcisoidnom ličnošću imaju grandiozna shvaćanja o vlastitoj jedinstvenosti i sposobnostima. Također, zaokupljene su maštanjima o svom velikom uspjehu, a kazati da su usredotočene samo na sebe, autori nazivaju eufemizmom. Narcisoidne ličnosti vjeruju da ih mogu razumjeti samo posebne osobe ili osobe visokog društvenog statusa, a neprekidna pažnja drugih i pretjerano divljenje potrebno im je poput zraka. Dijagnoza narcisoidnog poremećaja ličnosti ukorijenjena je u modernu psihoanalitičku literaturu. Grandioznost i egocentrično ponašanje narcisoida obrana je od bijesa što ga oni osjećaju prema svojim roditeljima, koje smatraju hladnim i ravnodušnim. Narcisoidna ličnost razvija se kao način nošenja s uočenim nedostacima vlastitog ja, koji izazivaju trajno nezadovoljstvo zbog toga što roditelji ne pružaju suosjećanje i podršku. Dijete koje primi takvu podršku i pomoć, lakše se nauči suočavati sa svojim nedostacima - i to na prilagodljiviji način.⁴⁹ Dakle, postoje dvije temeljne manifestacije narcizma: normalni i patološki narcizam, a razlikuju se po stupnju adaptivnosti, s obzirom na karakternu strukturu i procese koji su u pozadini psiholoških potreba za očuvanjem visoke razine pozitivne slike o sebi kroz pristranu samoevaluaciju i traženje potvrde iz okoline. Normalni narcizam doprinosi

⁴⁷ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Knjiga druga. Izdavačko trgovačka radna organizacija. Zagreb, str. 25.

⁴⁸ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 26-27.

⁴⁹ Davidson, Gerard C. Neale, John M. 1999. *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Naklada Slap. Zagreb, str. 312-313.

subjektivnoj dobrobiti i povezan je s pozitivnom samopercepcijom, dok patološki narcizam uključuje neuspješne strategije nošenja s kritikama i sumnjama u vrline i kompetencije narcistične osobe. To stanje pokazuje značajan psihijatrijski komorbiditet s poremećajima raspoloženja, anksioznim poremećajima, ovisnosti o psihoaktivnim tvarima i ostalim poremećajima ličnosti.⁵⁰ Christopher Lasch u *Narcističkoj kulturi* tvrdi kako narcisova nesposobnost da anticipira budućnost ne proizlazi samo iz slabljenja njegovih društvenih veza već iz subjektivnog doživljaja praznine. Ona održava uvjerenje da čak i najprisnijim odnosima vlada zavist. Opsesivnu vezanost za sebe kao krhko biće, prati unutrašnja praznina.⁵¹ Jedan od najpoznatijih primjera narcisoidne ličnosti u književnim djelima, svakako je Dorian Gray. Wildeov estetizam i njemu svojstveni narcisoidni obrazac najbolje su prikazani u njegovu romanu iz 1891. godine *Slika Doriana Graya*. Neraskidiva veza Dorian Gray i Narcisa uspostavljena je na samom početku romana. Lord Henry, gledajući portret, opisuje Dorian Graya kao mladog Adonisa koji izgleda kao da je napravljen od slonovače i lišća ruže, dok Narcisa opisuje kao predivno stvorenje bez mozga koje bi uvijek trebalo biti prisutno zimi kad nemaju cvijeće za gledanje. Do kraja romana, Dorian naoko ostaje mlad i nevin, no njegova slika stari i kvari se u skladu s njegovom istinskom degradacijom.⁵²

⁵⁰ Čuržik, Doris. Jakšić, Nenad. 2012. *Patološki narcizam i narcistični poremećaj ličnosti - pregled suvremenih spoznaja*. Naklada Slap. Zagreb, str. 20-23.

⁵¹ Lasch, Christopher. 1986. *Narcistička kultura*. Naprijed. Zagreb, str. 12-13.

⁵² Tak Yee Lai, Amy. 1998. *Reflections of narcissism in three novels by Oscar Wilde, Yukio Mishima and Gu Cheng*. The Chinese University of Hong Kong, str. 36-38.

3.1 Psihološka karakterizacija Smail-age

Sam lik Smail-age pripada određenoj skupini demonskih junaka europskog romantizma.⁵³ Milorad Nikčević tvrdi kako mu je, po svojoj tipologiji i strukturi najbliži Njegošev Satana iz djela *Luča mikrokozma*: “Satana je i kod jednog i kod drugog stvaraoca u sukobu s Bogom, s tom razlikom što je Smail-aga u sukobu i s ljudskim i etičkim normama (...) Mažuranićev junak, po ideji dobra i zla, nadraستا sve slične likove romantizma, pa čak i one najgrotesknije čiji prizori pobuđuju strah, jezu, krv i smrt. Demonski duh i satanizam nesumnjivo su najistaknutije romantičarske crte Mažuranićeva spjeva”.⁵⁴ Demonizam Smail-age Čengića ima svoje uporište u patološkom narcisoidnom poremećaju, što se može vidjeti već na samome početku epa.

*Sluge zove Smail-aga,
Usred Stolca kule svoje,
A u zemlji hercegovoj:
»Ajte amo, sluge moje,
Brđane mi izvedite,
Štono sam ih zarobio robljem
Na Morači vodi hladnoj.
Još Duraka starca k tome,
Što me hrđa svjetovaše
Da ih pustim domu svome,
Jer su, reče, vlašad ljuta;
Oni će mi odmazditi
Mojom glavom vlaške glave:
Ko da strepi mrki vuče
S planinskoga gladna miša«.*

Aga duboko vjeruje da mu pripada sve što je osvojio, svi ljudi i sva dobra te da time može raspolagati kako mu drago. Već na samom početku *Agovanja*, Mažuranić piše o Smail-

⁵³ Nikčević, Milorad. 2009. *Demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu: komparativno sagledavanje*. Međudržavni (Crna Gora i Hrvatska) i međunarodni projekt Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori. Cetinje, str. 1.

⁵⁴ Nikčević, Milorad. 2009. *Demonski karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu: komparativno sagledavanje*, str. 1-2.

agi kao o vlastodršcu. Onome kome pripadaju i sluge i kula Stolac. On je taj koji je zarobio Crnogorce i učinio ih robljem, nije to učinio sa svojim ljudima, ali se i prema njima tako ponaša, pogotovo prema starcu Duraku. Naglašavajući zamjenicama vlasništvo (*kule svoje, sluge moje*) stavlja naglasak na Aginu samosvjesnost i ponos, ali ujedno i na narcisoidnu posesivnost koja sve svojata i instrumentalizira kako bi prikazala i održala svoju veličinu. Analizirajući Mažuranićev rukopis Barac je zaključio kako je Mažuranić često među osmeračke stihove ubacivao deseterce, koristio pleonazme kako bi naglasio jačinu čina, ali i aginu posesivnost te mijenjao u potpunosti glagole. Kako je već spomenuto, stihom *Štono sam ih zarobio robljem*, preuzima zasluge na sebe, a u izvornom rukopisu taj stih glasi *Štono smo jih pohvatili*. Desetercem je zamijenio osmerac, umjesto glagola *pohvatati* koristio je pleonazam *zarobiti robljem*, kako bi još više naglasio da su oni, kao roblje, potpuno pod njegovom kontrolom. Pleonazam koristi i u nastavku gdje kaže:

*Štono će mi odzmazditi
Mojoj glavom vlaške glave.⁵⁵*

Iz ovih je stihova posve jasno kako aga vjeruje da njegova glava vrijedi kao cijela četa Crnogoraca pa i više, što je pravo patološko narcisoidno ponašanje. Na taj se način pojačavaju izrazi posesivnosti, a samim time i Agina agresija, što se sve uklapa u dijagnozu njegove narcisoidnosti. Naglašavajući kako je Stolac njegova kula, kako je sam zarobio roblje te kako su sluge njegove, Mažuranić stvara sliku o Smail-agi kao nekome tko je svemoćan i tko posjeduje sve. Kada Smail-agino ne bi bilo sve, u pitanje bi se doveo njegov autoritet, a samim time bi se u pitanje dovelo i samo njegovo postojanje jer je dovesti u pitanje autoritet narcisoidne osobe izravan udarac tamo gdje ga najviše boli - u njegov ego. Neprijeporan dokaz narcisoidnosti je i to što aga u smislu očuvanja svoga narcisoidnoga ega ne razlikuje neprijatelje od prijatelja, Crnogorce od Turaka, nego ih sve izjednačava. Na primjer je starac Durak koji je svojim savjetom da Smail-aga poštedi Crnogorce, automatski ponovno doveo u pitanje njegov autoritet, a za narcisoidnu je osobu od životne važnosti da je se voli i obožava. Iz perspektive narcisoidne osobe, njezino je mišljenje jedino bitno bez obzira na sve ostale, a to je ujedno i uzrok njezine propasti. Patološka se narcisoidnost uglavnom „obija o glavu narcisoidnih osoba“, pa tako Marina Protrka Štimec zaključuje kako je upravo pogubljenje Duraka

⁵⁵ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 275-278.

(manifestacija morbidne narcisoidnosti)⁵⁶ trenutak koji motivira zaplet: “Vidljivo je da Mažuranić ‘agovanje’ prikazuje kao vladavinu koja je problematična ne samo za raj (kršćani) nego i za Turke. U prvom pjevanju stradava raja, ali i istaknuti pripadnik turskog tabora, starac Durak. Ta posve individualizirana i besmislena žrtva karakterizira Smail-agu (odnosno, manifestira se njegova patološka narcisoidnost) motivira zaplet, ali i otvara prostor za razvoj ključne distinkcije između osvetnika, Durakova sina Novice i kolektivnog agensa čete”⁵⁷. I Barac ističe da Smail-aga drži do toga da je njegova vlast trajna i smatra uvredom ako netko posumnja u ispravnost njegovih postupaka, poput Duraka.⁵⁸ Upravo je Durak, kako je već rečeno, utjelovljenje onozemaljskog u epu, alegorija razuma koji nije narcizmu nije shvatljiv. Patološka narcisoidnost „obožava da je se obožava“, a Crnogorci to ne čine. Naime, kada sluge dovedu Crnogorce, oni trpe muku i nasilje dok samog kraja, ali ne vrište, ne boje se i ne mole za milost. Vidimo prizore mrtvih tijela, ali i agu, koji je ljut jer je očekivao da će moliti za pomilovanje i oprost, ali nisu, što ga očito frustrira. Očekivao je da će mu se podrediti i da će se on na taj način ponovno uzdignuti iznad njih.

*Krcnu kolac nekoliko puta,
Zviznu pala nekoliko puta,
Zadrhtaše ta vješala tanka,
Al ne pisnu Crnogorčad mlada,
Niti pisnu, niti zubi škrinu.
Proz poljanu mrka krvca teknu,
Niti pisnu, niti zubi škrinu.
Poljana se napuni tjelesa,
Niti pisnu, niti zubi škrinu.
Već tko zovnu Boga velikoga,
Tko lijepo ime Isusovo,*

⁵⁶ Postoji više izraza za opisivanje narcisoidnosti kako je manifestira lik Smail age, patološka, morbidna ili maligna narcisoidnost. Morbidni ili maligni narcizam je psihološki sindrom koji se sastoji od ekstremne kombinacije narcizma, asocijalnog ponašanja, agresije i sadizma. Grandiozan i uvijek spreman podići razinu neprijateljstva, maligni narcis potkopava sve zajednice kojima je okružen, od obitelji i organizacije u koje je kao član uključen. Maligni narcizam je hipotetska, eksperimentalna dijagnostička kategorija, dok se naziv *narcisoidni poremećaj ličnosti* nalazi u Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje. Kao hipotetski sindrom, zloćudni narcizam uključuje i aspekte narcisoidnog poremećaja ličnosti (NPD), zajedno s mješavinom asocijalnih, paranoičnih i sadističkih osobina poremećaja. Prema: Blum, Harold P. 2005. *Paranoia*. U: de Mojilla, Alain (ur.). *International Dictionary of Psychoanalysis*. Detroit, Michigan: Thomson-Gale, str. 1228.

⁵⁷ Protrka, Štimec, Marina. 2017. *Prirodno pravo u Smrti Smail-age Čengića: Mažuranićev 'fuit tyrannus'*. Umjetnost riječi. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 188.

⁵⁸ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 187.

*Ter se lasno rastadoše s suncem
Zatočnici mrijet naviknuti.*

*Rijekom krvca poljem teče;
Turad bulji skrstiv ruke.
Tko je mlađi, rado gleda
Na lipovu krstu muke;
A tko starij', muke iste
Sam na sebi s vlaške ruke
Već unaprijed od strâ ćuti.*

*Ljutit aga mrko gleda
Gdje se silom divit mora
Silan arslan gorskom mišu.
Posmica ih, srca ne iskali,
Što bez straha svi su pred njim pali.*

Mažuranić je koristeći usporedbu lava (*silnog arslana*) i gorskog miša dodatno naglasio predodžbu Smail-agine veličine o samom sebi, ali isto tako i izostanak zadovoljavanja agine bijesne narcisoidnosti (*Posmica ih, Srca ne iskali / Što bez straha svi su pred njim pali*). “Kada dođe do frustracije, tj. do blokade sustava potrage, aktivira se sustav bijesa, koji se očituje ljutnjom i mržnjom”.⁵⁹ Crnogorci nisu imali straha pred smrti, a to ujedno znači i pred agom, pa se sada nemoćni agin bijes pretvara u strah zbog toga što se sustav straha nalazi u blizini sustava bijesa. Tako i Barac kaže kako su njegovi čini i riječi u svakome času izraz njegove psihologije, koja ga prikazuje kao silnika u nemoćnom bijesu.⁶⁰ Štoviše, nemoćni se bijes pretvara u tjelesnu manifestaciju „oblijevanja hladnoga znoja“ o čemu svjedoče stihovi:

*Videć aga krepost taku
Zazebe ga na dnu srca
Ko ledenijem rátom leden
Šiljak dušu da mu dirnu*

⁵⁹ Ćorlukić, Mirko. Krpan, Jelena. 2020. *Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije*, str. 52.

⁶⁰ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 166-167.

Smail-aga će kasnije slične unutrašnje oluje proživjeti i u *Haraču* kada ponovno, kao i s Durakom, proživljava uvredu svoje narcisoidnosti. Nikčević napominje kao je Mažuranićev opis Smail-age u trenutku bijesa sličan Tasovu i Marinovu opisu Satane: “Mažuranić poetski skicira sliku uzdrmanog demona. Tu je sliku intonirao snažno, dinamički - u momentu kad u agi puca razum i pretvara se u bijes (...) Te crte demonstva Mažuranić nije isticao samo u trenucima kada njegova junaka hvata bijes, već ih je postavio kao determinante nasilnika u dramatičnim scenama ‘pozorišta tužnog’. On im, međutim, nije pridavao značenje veličanstvenosti palog anđela, kakve se nalaze u tipu bajronističkoga junaka, niti privlačnost ‘demona saznanja’ kakve ima Ljermontovljev Demon, već ih je ocrtavao na oporom crtežu neljudskosti. Uživanje u žestokim strastima bajronističkoga junaka u Mažuranićevu spjevu zamijenjeno je kolektivnim slađenjem mukama nemoćne raje i opijenošću mirisa krvlju”.⁶¹ Barac, pak, primjećuje kako usporedba *Smrti Smail-age Čengića* i Byronovih pjesama pokazuje da Mažuranić u kompoziciji nije slijedio ni Homera ni Tassa, već najveći uzor svojeg vremena, ali da djelo samostalnom tvorevinom čine upravo vlastite crte koje je u njima ostavio. Byronovi junaci su izuzetni ljudi s neobično jakom voljom. Ne mogu suspregnuti strasti kojima su zahvaćeni, a nerijetko ih kroz život vode i zločinački nagoni. Na dnu duše im leži jad, sjećanje na pretrpljene nepravde i zločinstva, a upravo ih to sjećanje tjera naprijed na djelovanje. Osamljeni su i neshvaćeni, lomeći običajne zakone morala i konvencije svojim individualizmom. Sama građa Mažuranićeva epa, ima u sebi nešto byronsko. Iz krvave stvarnosti svojega vremena zahvatio je Mažuranić manje književnu Byronovu građu. Smail-aga se ističe snagom svoje volje, vrijednost vlastite ličnosti uzdiže iznad svega, bez milosti uništava sve što mu se i najmanjom kretnjom protivi. Sami pejzaži prikazuju kolce na koje su nabodene ljudske glave, u mjestu gdje život pojedinca ne vrijedi toliko koliko čovjek može izvršiti junačko djelo ili se osvetiti.⁶² Dakle, narcisoidnoj ličnosti poput Smail-age, objekti obožavanja nužni su za njegovu emocionalnu ravnotežu. S obzirom na to da Crnogorci nisu pokazali otpor - a samim time, niti obožavanje, Smail-aga nije emocionalno uravnotežen i kod njega se javlja defenzivna agresija. Fromm objašnjava kako pojedinac - ili grupa - reagira na napad protiv *svetoga* (u ovom slučaju ‘svet’ je Smail-agin ego) istom srdžbom i agresivnošću kao i na napad protiv života.⁶³ Crnogorski napad na Smail-agin ego jednak je napadu na njega

⁶¹ Nikčević, Milorad. 2009. *Demoni karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu: komparativno sagledavanje*, str. 13.

⁶² Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 254-255.

⁶³ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 23-24.

samoga u fizičkom smislu, čak i znatno gori. Fromm objašnjava: “Strah vodi mobiliziranju bilo agresije, bilo tendencije bježanja. Ova druga mogućnost je česta kada osoba ima izlaz u spašavanju obraza, a ako je satjerana u kut i ako joj nije ostavljena mogućnost bijega, vjerojatnije je da će se pojaviti agresivna reakcija. Jedan faktor, međutim, ne smije biti previđen: prvi je veličina stvarne ugroženosti, drugi je stupanj fizičke i psihičke snage i samopouzdanja ugrožene osobe. Na jednom kraju niza nalazit će se događaji koji će zaplašiti praktički svakoga; na drugom će se nalaziti takav osjećaj bespomoćnosti i nemoći da će gotovo sve zaplašiti zabrinutu osobu”⁶⁴. Mogućnost bijega u Smail-aginom slučaju značilo bi priznati pred svima ostalima da on ipak nije takav junak kakvim se predstavlja. Ono što Smail-aga, između bijesa, ljubomore i mržnje osjeća u svojoj nutrini zapravo je tjeskoba. Njega više ne zanima ni prošlost u kojoj je postigao brojne, za njega, uspjehe. Ne zanima ga niti budućnost, već isključivo sadašnji trenutak u kojem pokušava kontrolirati vlastiti ego. Iako bismo po narcisoidnoj crti ličnosti, Smail-aginim djelima mučenja, terora nad slabijima, sveopće tiranije Smail-agu vrlo lako mogli okarakterizirati kao psihopata, to ipak ne možemo, jer on zapravo ne djeluje kao tipični psihopat. Naime, iako se, antisocijalni poremećaj ličnosti, psihopatija i sociopatija često koriste kao sinonimi, postoje bitne razlike. Kod antisocijalne ličnosti, osoba se ponaša neodgovorno i antisocijalno prema svom poslu, krši zakone, laže, fizički je agresivna, razdražljiva i ne obazire se na opasnost. Ona se ne kaje za svoja nedjela i veoma je impulzivna. S druge strane, jedno od ključnih svojstava psihopata siromaštvo je emocija, kako pozitivnih, tako i negativnih. Osjećaj stida nepoznanica je za psihopate, a njihovi pozitivni osjećaji vrlo se vješto mogu odglumiti. Često manipuliraju tuđim osjećajima, naizgled šarmantno. Jedna od ključnih stvari koje karakterizira antisocijalno ponašanje psihopata jest to da oni nisu motivirani izvanjskim stvarima. Dakle, nemaju potrebu za npr. novcem, već se sve odvija impulzivno. Kada su psihopati suočeni s poznatim i s novim situacijama kod kojih bi većina ljudi doživjela emocionalno stanje slično stresu ili neugodi, oni uopće ne odgovaraju emocionalno. Umjesto razdražljivosti i zabrinutosti, kod njih susrećemo neuobičajenu postojanost, smirenost. Kod njih ne postoji anksioznost pa samim time ona na njih niti ne može utjecati.⁶⁵ Kod Smail-age Čengića, jasno vidimo emocije - ljutnje, bijesa, ljubomore, straha.

Videć aga krepost taku

Zazebe ga na dnu srca

⁶⁴ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 23.

⁶⁵ Davidson, Gerard C. Neale, John M. 1999. *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, str. 315-324.

*Ko ledenijem rátom leden
Šiljak dušu da mu dirnu.*

*Od tuge li za junaci,
Što ih silan zaman strati?
Turčin tuge za krstove neima.
Od straha li, jer se glavi boji?
Silan aga to sam sebi taji.
Zar ne vidiš kako radi
Hrabar junak uspreć zimu,
Što mu s one piknje male
Po svem tijelu mrazne valja vale?*

Kada je Smail-aga vidio junaštvo Crnogoraca, osjetio je čak i fizičke reakcije (*zazebe ga na dnu srca*). Osjećaj stida nepoznanica je za psihopate, a upravo je stid, između ostaloga, doživio i Smail-aga dok su pred njim robovi umirali uzdignuta srca i glave. Stid kako pred svojom vojskom, tako i pred sobom samim. Oni su svojom hrabrošću okaljali grandioznu sliku koju je on imao sam o sebi i koju je iznosio pred drugima. Jedno od tipičnih pitanja koje bi osoba s patološkom narcisoidnosti mogla postaviti sebi u ovakvoj situaciji je isto pitanje koje i aga sebi postavlja: *Kako se osvetiti nekome tko se uopće ne boji smrti?*, što je zapravo natruha osjećaja zavisti. Agin je ego, kako je spomenuto, povrijeđen. Sebe zamišlja grandiozno:

*Gledaj krepki stas, gdje svoju
Znajuć snagu ravno stoji;
Pak mi kaži, ima l' koja
Tudijer straha i najmanja sjena?*

Upitnik na kraju znači sumnju. Naime, dok su Crnogorci umirali čvrsto, ponosno, bez straha, duboko u sebi aga zna da nije takav. Takva je samo slika koju je stvorio o sebi za druge. Duboko u sebi želi biti kao oni, a nije što može potaknuti i njegovu zavist spram junaštva Crnogoraca, jer ipak, aga je ratnik, a ratniku su čast i junaštvo sve na svijetu. Andrea Milić kaže: "Zavist je emocija koja proizlazi iz usporedbe s drugima i upućuje na to da je netko bolji od nas u nečemu te donosi osjećaj bolne inferiornosti. Riječ potječe od latinske riječi *invidere*, što znači *zlobno promatrati*. Ipak, ta emocija često se prikriva. Teško ju je prepoznati ili

priznati, djelomično stoga što osjećaj zavisti prate mnoge druge negativne emocije poput neprijateljstva i odbojnosti”.⁶⁶ Aga svoj strah i svoju zavist prikriva glumom: snažnom pojavom prema van, dok se u njemu viju oluje. Osveta je isto tako omiljena riječ u rječniku narcisoidnosti. Protrka Štimec uočava kako se osveta, kao zaseban pojam u cijelom spjevu spominje samo tri puta: “uz Smail-agu za kojeg se u prvom pjevanju kaže da se ne može osvetiti junacima jer nisu strašljivi, uz Safera koji želi osvetiti svoje izgubljeno oko u *Haraču* i uz četu koju starac svećenik naziva ‘srdžbe Božje hrabri osvetnici”.⁶⁷ Fromm osvetničku destruktivnost opisuje ovako: “Osvetnička je destruktivnost spontana reakcija na intenzivnu i nepravednu patnju koju podnosi osoba ili članovi grupe, s kojom se ona identificira. Od normalne, defenzivne agresije, razlikuju je dva vida. Prvo, javlja se nakon učinjene štete i, prema tome, nije obrana od *ugrožavajuće* opasnosti. Drugo, mnogo je većeg intenziteta i često okrutna, požudna i nezasićna”.⁶⁸ Novica je odlučio otići od članova svoje grupe (Turaka) i priključiti se neprijateljskom klanu kako bi u duhu krvne osvete⁶⁹ osvetio oca, odnosno kako bi ubio Smail-agu, no to nam nije toliko zanimljivo kao agina osveta nad Crnogorcima zbog toga što nisu pokazali slabost kako je očekivao. Naime, Fromm dovodi zavist u vezu s osvetom i kaže: “Iako se čovjek često ne može obraniti od štetnih nasrtaja na sebe, u svojoj želji za osvetom on pokušava, magijski, negirati nanošenje ozljede. Čini se da zavist ima isti korijen. Kain se nije mogao pomiriti s činjenicom da je odbačen, dok je njegov brat prihvaćen. Odbacivanje je bilo neopravdano i nije bilo u njegovoj moći da ga izmijeni; ta temeljna nepravda pobudila je takvu zavist da je dug mogao biti izravan jedino ubojstvom Abela. Izgleda da čovjek uzima pravdu u svoje ruke kada to ne uspije bogu ili svjetovnim vlastima. Kao da se u svojoj strasti za osvetom čovjek uzdiže do uloge boga i anđela osvete. Čin osvete

⁶⁶ Milić, Andrea. 2019. *Zavist – neželjena, ali neizbježna i potrebna emocija*. Psihologijske teme, Vol. 28 No. 2, 2019. Sveučilište u Rijeci, str. 1.

⁶⁷ Protrka, Štimec, Marina. 2017. *Prirodno pravo u Smrti Smail-age Čengića: Mažuranićev ‘fuit tyrannus’*, str. 189.

⁶⁸ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 100.

⁶⁹ Fromm je krvnu osvetu opisao kao: “svetu dužnost koja pada na člana obitelji, klana ili plemena koja mora ubiti člana odgovarajuće grupe ako je netko od njegovih ljudi bio ubijen. Za razliku od jednostavne kazne gdje se zločin ispašta kažnjavanjem ubojice ili onih kojima on pripada, u slučaju krvne osvete niz ne završava kažnjavanjem agresora. Ubijanje radi kazne predstavlja novo ubijanje koje, zauzvrat, obvezuje članove kažnjene grupe da kazne kaznitelja, i tako u beskraj”

Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 101.

Važno je prisjetiti se da su u povijesnoj verziji, koja je i bila poticaj Mažuraniću na pisanje, Turci kršćanima uzvratili udarac, nakon što je Smail-aga ubijen. Antun Barac piše: “Smrt Smail-age potakla je Turke na osvetu. Nastalo je više okršaja, u kojima je zaglavio velik broj Crnogoraca. Agin su grob Turci okružili samim kršćanskim glavama. Turski su napadaji bili toliki i tako česti, da je sam vladika Petar II. pisao veziru na Gacko: Zašto tolika vojska zbog jednog najhrđavijeg čovjeka? Zašto muči svoju raj, koja i tako nema ništa, osim gole duše? - U dopisu u stotom broju *Narodnih novina* izviješteno je, kako je zbog smrti Smail-age vojska od 20.000 Turaka napala na Drobnjake, popalila kršćanske kuće i pobijala sve, što je u njima zatekla živo”

Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str.138.

može biti njegov najveći trenutak upravo zbog tog samoizdizanja”.⁷⁰ Bitna činjenica koju Fromm naglašava jest da: “Žeđ za osvetom može nastati na liniji na čijem se kraju nalaze ljudi u kojima ništa neće pobuditi želju za osvetom; to su ljudi koji su dostigli stupanj razvoja koji je u budističkim ili kršćanskim terminima ideal za sve ljude. Na drugom kraju su oni koji imaju brižljiv, zgrtački ili krajnje narcisoidan karakter, u kojima će čak mala povreda izazvati intenzivnu čežnju za osvetom”.⁷¹ Dodatna se frustracija nalazi i u tome što aga ne može zadovoljiti niti svoju narcisoidnu potrebu za osvetom jer *Tko si junak, osvetit se ne mo'š / Na junaku dotle dok ne preda*, odnosno, aga nemilosrdno ubija Crnogorce, a oni to prihvataju bez riječi. No, kako to inače u životu biva, s druge strane, Novica⁷² sprema „pravednu“ osvetu agi što zapravo znači kako narcisoidnost proždire samu sebe.⁷³ Zahvaljujući Novicinoj dojavi odlučna se četa spremala napasti Smail-agu, a aga je krenuo kupiti harač u Gackom polju. Dok je prikupljao harač, odlučio je pred svima pokazati svoje viteške vještine, džilitanje i jahanje. Bio je vrlo vješt junak, no u jednome trenu, ne njegovom krivnjom, spotaknuo mu se konj i on, umjesto da je pogodio kršćanina, pogodio je svoga čovjeka, vjernog Safera i iskopao mu oko.

Pak gdje vidje, kakav plijen

Haračlije ljute vuku,

⁷⁰ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str.102.

⁷¹ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 103.

⁷² Ovakvu će pojavu, kada grupa koja je objektivno slabija, manja i više sklona porazu nego pobjedi, ali istovremeno i uvjerena u svoju pobjedu i snagu, Fromm nazvati grupnom narcisoidnošću. From objašnjava: “Grupna narcisoidnost je jedan od najvažnijih izvora ljudske agresije i još k tome, kao i svi ostali oblici agresije, reakcija na napadaje vitalnih interesa. Ona se razlikuje od ostalih oblika defenzivne agresije u tome što je intenzivna narcisoidnost po sebi polupatološka pojava. Razmatrajući uzorke i funkcije krvavih i okrutnih masovnih pokolja (...) grupna narcisoidnost sigurno igra značajnu ulogu” (Fromm 1989: 29). Sam Novica nikako nije mogao poraziti Smail-agu, no, odlučivši se pridružiti četi Crnogoraca s istim ciljem koji je imao i on, njegovi se izgledi uvelike povećavaju. Neovisno o povijesnoj poledini priče, kada u grupi vlada povezanost i kada su svi usmjereni prema istom cilju, posebice i nacionalnih i vjerskih razloga, šanse za uspjeh puno su veće. Takva grupna narcisoidnost, ima nekoliko važnih funkcija: unapređuje solidarnost i koheziju grupe i olakšava manipulaciju apelirajući na narcisoidne predrasude. Ta je kohezija važna kao element koji zadovoljava članove grupe, a ako je netko najslabiji član grupe, postoji kompenzacija za njegovo stanje u osjećaju da je član najjače grupe na svijetu. Onaj tko je objektivno mrav, pripadanjem grupi postaje div. Fromm zaključuje kako je stupanj grupne narcisoidnosti proporcionalan nedostatku stvarnog zadovoljstva u životu.

⁷³ Protrka Štimec upozorava kako svećenik upućuje na razliku između ljudski motivirane osvete i moralno ispravnog djelovanja oslobođenog osobne motivacije. On sam figurira kao Božji namjesnik, a u tom dijelu četa se paralelno povezuje s božanskim kroz pričest i pokajanje i zemaljskim, pozivajući se na djedovinu i pretke. Nakon posvećenja, četa je pročišćena od ljudskih slabosti.

*Djeco moja, hrabri zatočnici,
Vas je ova zemlja porodila,
Kršovita, ali vami zlatna.
Djedi vaši rodiše se tudijer,
Oci vaši rodiše se tudijer,
I vi isti rodiste se tudijer*

*Zaletje se strelovito
Na kulašu dobru konju,
Ter u letu, kušnje radi,
Spodbi rukom džilit ljuti
I k prvoj ga vlaškoj glavi uputi.*

*Al i dobra u junaka
Drijemne katkad ruka hrabra.
Tako i tada prijeka zgoda htjede:
Spotače se kulaš brzi,
Zviznu zrakom džilit viti,
Ter lakokril nejednacijem letom
Mješte janjca mrka kosnu vuka,
I Saferu, što vodijaše vlaha,
Luč iz glave jedan izbi.*

U tom je trenutku aga osjetio nevjerojatan priljev bijesa koji uopće nije bio povezan s tim što je svom slugi iskopao oko. Ne, njegov je bijes bio povezan isključivo s narcisoidnom predodžbom sebe kao strelovita i neustrašiva junaka koji sebi ne može dopustiti pogrešku.

*Planu aga kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitnut se, ne pogodit cilja,
Kamo l' slijepit mješte raje Turke,
Kamo l' da mu zlorad krst se smije.*

Obuzeo ga je razorni sram. Šimun Bilokapić kaže kako se čovjek se srami jer je izgubio nešto što je formiralo dio njegova originalnog bića i njegova integriteta; srami se jer je ogoljen.⁷⁴ U ovom je trenutku i Smail-aga ogoljen. Ogoljen je njegov ego kao i njegov status junaka u vlastitim očima i u očima drugih. Aga nije promašio zato što je nesposoban kao ratnik,

⁷⁴ Bilokapić. Šimun. 2016. *Značenje i funkcija stida iz perspektive moralne teologije*. Split: Katolički bogoslovni fakultet, str. 462.

ali s obzirom na činjenicu da mu se spotaknuo konj - postavlja se pitanja je li on unatoč činjenici što nije pogodio, vrhunski bacač koplja? Činjenica je da je aga dobar bacač koplja, no u izvanrednim uvjetima, on je ipak promašio, a to je ogroman udarac na narcisoidnu taštinu. Ovaj je događaj osramotio agu pa sramotu pokušava prikriti bijesom. Od junaka postaje antijunakom u pravome smislu riječi.

*»Mujo, Haso, Omere, Jašare,
Dede, kučke, konje dobre
Zaigrajte poljem ravnijem,
Da vidimo kako krsti trče!«
Ruknu aga ko bik ljuti.*

I Barac demantira na temelju ovoga čina bilo kakvo junaštvo u liku Smail-age: “Od svega junaštva Smail-agina u ovoj pjesmi ne vidimo ništa; obrnuto - kad je htio da učini nezatno junačko djelo, tj. da pogodi kršćanina, oslijepio je Turčina. Taj je čovjek grozan u svome krvološtvu prema onima, koji se ne mogu braniti - ali je inače hvastavac. Crnogorci su spremni da ginu za svoju misao, junački svladavaju najveće bolove i umiru bez piska - jer je najveće junaštvo nadvladati sebe. Smail-aga je naprotiv čovjek, koji se ne može svladati ni u jednom času. On ne može biti junak u pravom značenju, jer nema više ideje za koju se bori. Vodi ga samo bezgranična mržnja prema Crnogorcima i prijezir prema kršćanima i slabijima uopće. Pravi junak ima uvijek bar neku vitešku crtu; ne pokazuje svoju nadmoć ondje, gdje je ona očita”.⁷⁵ No, i dalje aga ostaje frustriran zbog toga što nije nahranio svoju narcisoidnost pa izlaz pokušava pronaći u simboličkom bijegu od stvarnosti. Naime, kako su Crnogorci od Age uspjeli dobiti par dana kako bi prikupili harač, aga se sa svojim ljudima maknuo u šator i u njemu naizmjenice počeo razmišljati kako o pretrpljenoj sramoti, tako i o zlatu, ratu, djevojkama, ali i pjesmi.

*Misli aga svakojake misli:
Od balčaka i od djevojaka,
I od lova i od sokolova,
I od zlata i od ljuta rata,
Od kolaca i Crnogoraca,*

⁷⁵ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 370.

*Od džilita i od kopja vita,
A pak planu kano plamen živi:
Sramota je takome junaku
Kupit harač, ne skupit harača,
Džilitnut se, ne pogodit cilja,
Kamo l' slijepit mješte raje Turke,
Kamo l' da mu zlorad krst se smije.
Planu aga kano oganj živi,
Al gdje glasne o stožeru gusle
Med oružjem junak spazi,
Stuknu malo bijes krvni,
A usladi krv se gorka
Ko nebeskijem skladom strunâ.
I što krvi žeđ bje prije,
Tad postade pjesme žeđa:
Tolika se slast iz pjesni lije!*

Pokušava preusmjeriti svoje opsesivno razmišljanje slušanjem junačkih pjesama narodnoga pjesnika Bauka. Naime, kako i sam Barac uočava: “Povijesni izvori spominju Ahmeda Bauka kao odličnog Turčina u aginoj pratnji, bilježeći njihov razgovor u noći prije napadaja Crnogoraca. Taj je razgovor zabilježila i narodna pjesma (U Bosanskoj vili g. 1905.) gdje stoji da je aga u tom razgovoru rekao:

*Dokle mi je Amet od Nikšića!
Ne boji se Amet pet stotina,
A ja, Boga m', ni sam pet stotina.*

Kao i Mažuranić, i povijesni izvori kažu, da je Ahmet Bauk u noći pred napadaj pjevao”.⁷⁶

*Gdje nam noćca ne dopušta mrka
Da se s krstom kadeć zabavimo.
Vjera moja, ti si pjevač dobar,*

⁷⁶ Barac, Antun. 1945, *Mažuranić*, str. 143.

*A ja željan gusal' i pjevača:
De zapjevaj, da me želja mine.*

Bauk je u tom trenutku zapjevao o Rizvan-agi s Kosova. On je, skupljajući harač također doživio neuspjeh. U želji za osvetom, konjem je preskakao okupljenu rajū da bi pri tom pao s konja izazivajući u raji, kao i Smail-aga, porugu.

*Kakav bješe Rizvan-aga silni
I na sablji i na kopju vitu,
I na puški i na nožu ljutu,
I na šaci i na dobru konju!*

(..)

*Malo tome vrijeme postajalo,
Ode šapat od usta do usta
Po ubavu polju Kosovome.
Što je dalje, sve to jače raste,
Dalje smijeh, dalje sprdnja raji,
Dok proniknu pjesma iz gusala,
Ter sad pjeva po Kosovu slijepac:
'Hrđa bješe Rizvan-aga silni.*

Smail-aga se u ovom trenutku poistovjetio s Rizvan-agom kojeg je dopala slična sudbina. Na samom početku, Bauk pjeva o Rizvan-agi kao o velikom junaku (*Kakav bješe Rizvan-aga silni/I na sablji i na kopju vitu*), a na kraju, on doslovno i simbolično pada na travu (*Pak gdje skoknu, pusti kolan puče/Silan aga na travi se nađe*). Paradoksalno, obojica su na samom početku uzdignuti, a potom obojica završavaju na dnu, kako bi se pojačala sama poruka. Na Smail-agi Mažuranić jasno crta osjećaje.

*Još dok kobna pjesma iz usta
Bauku se grmeć razlijegaše,
Tko 'e u agu, a ne u pjevača
Pogled upro, taj mogaše
Po licu mu poznat jade,
Boli, srdžbe, gnjeve, bijese,*

I stotinu inijeh srda

Smail-aga je poražen i prije konačnog poraza. U njemu je srušena lažna slika o sebi samom te je razočaran u samoga sebe, a razočarenje je u prvotno izazvalo ljutnju i bijes, dok je u samoj srži emocija - tuga. Tuga jer on nije junak kakav je želio biti. Upravo je pjesma bila okidač koja nam pokazuje Smail-agine istinske težnje. On ne želi završiti kao Rizvan-aga - silovit, ali malen. Izvana arslan, iznutra gorski miš. Ne, njemu čak nije niti bitno da svu raju ubije, njemu je samo bitno ostati upamćen kao junak.

*A na usti, ispod pjene bijele,
Grozan, paklen izraz stade,
Ko da veli: raja nek propade,
Samo pjesni čuvat se valjade!*

Kako bi to postigao, aga kao oličenje demonske patološke narcisoidnosti planira sve zataškati tako što će sve pogubiti:

*Gvožđa, otrov, konop, nože,
Palu, oganj, kolac grozni,
Ulje vrelo i sto muka
U čas jedan junak smišlja,
Za izglatit gorkoj bruci trage
I sačuvat uspomenu čistu,
Čisto ime uz glas strune blage.*

Sama činjenica što je Mažuranić tako slikovito dočarao Smail-aginu sramotu, razočaranje, tugu i bijes koji je isplivao na površinu u epskoj pjesmi o padu junaka koji je također pao u izvanrednim okolnostima, govori da Smail-aga nije nikakav psihopat u kojem nema nikakvih emocija, štoviše, on je oličenje duboko povrijeđene narcisoidnosti, s izrazito niskom slikom o sebi koju je nastojao uveličati i nadomjestiti uspjesima u ratu, osvajanjima, haraćenjem (materijalnim dobrima), usijavanjem straha u druge kako bi mu oni mogli govoriti riječi koje on duboko u sebi želi čuti. Kako je spomenuto prilikom opisivanja narcisoidne ličnosti, njoj je potrebno da ustraje na svojoj narcisoidnoj predstavi jer su njen osjećaj vrijednosti kao i osjećaj identiteta na njoj zasnovani. Ako se dogodi situacija u kojoj je njena

narcisoidnost ugrožena, a kod Smail-age je to ismijavanje raje, ona je ugrožena u vitalno važnom području.⁷⁷ Fromm zaključuje: “Ekstremno narcisoidne osobe često su gotovo prisiljene na to da postanu slavne, jer u suprotnom mogu postati deprimirane i umobolne. No, da bi se utjecalo na druge do te mjere da njihov aplauz legalizira te narcisoidne snove, zahtijeva mnogo talenta i povoljne prilike. Javni uspjeh je, tako reći, njihova samoterapija protiv depresije i ludila”.⁷⁸ Ono što svakako valja spomenuti jest i pogled Andree Milanko na ovu scenu: “Recepcija Baukove pjesme suprotstavljena je recepciji Mažuranićeva spjeva u prvom redu zbog izmijenjenog konteksta nastanka njihovih stihova, u smislu autonomizacije književnog polja: iz perspektive novostečene pozicije književnosti, Smail-aga je naivni čitatelj/slušatelj koji se poistovjećuje s likom Rizvan-age. Taj prijestup podcrtava se dalekosežnim i kobnim posljedicama za Agu - bijes ga je potaknuo na politički nepromišljenu gestu - “usta i viknu bukteć: Hazur, momci/Hazur s krstom, hazur s ljutijem noži” koju je osujetio sam upad crnogorske čete.⁷⁹ S obzirom na to da je Mažuranić zorno prikazao sliku anksioznog Age, dovedenog do ruba, u kojem se miješaju svi osjećaji, postavlja se pitanje kakva bi ga sudbina dočekala da u tom trenutku četa nije upala u šator. Bi li aga uistinu poludio i doživio slom ili bi nastavio terorom lijepiti slomljenu sliku o sebi. I dok su i Bauk i aga opijeni pjesmom i vinom, upada ljuta crnogorska četa pa niz događaja sada pokazuje agu u kontekstu morbidne narcisoidnosti koja neminovno vodi prema samouništenju, kao što je dovela i mitskoga Narcisa. Narcis je u grčkoj mitologiji sin riječnoga boga Kefisa, lijep mladić koji je prezreo ljubav nimfe Eho koja nakon toga od tuge umire, pa ga Afrodita navodi da se zaljubi u sama sebe. Prema jednoj verziji mita umire žedan nad odrazom svoga lika u studencu⁸⁰, baš kao što aga umire žedan priznanja i slave nad odrazom svoje patološke narcisoidnosti. Naime, unatoč tome što je suočen s propašću, aga i dalje ustraje u svome naumu da po svaku cijenu spriječi mit o sebi kao o slabome junaku pa kaže:

*Hazur s krstom, hazur s ljutijem noži,
S palom, s ognjem, s kolcem, s uljem vrelijem;*

⁷⁷ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 26.

⁷⁸ Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, str. 27.

⁷⁹ Milanko, Andrea. 2013. *Gavellin čitateljski pogled na Smail-agu Čengića*. Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 39 No. 1, 2013, str. 77.

⁸⁰ Narcis. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 5. 2021.

*Raskivajte sve paklene vlasti!
Ja sam junak, to će pjesma rijeti;
K tom će cilju svi ko žrtva pasti!*

Pri tome aga uopće me misli na svoj život, on postaje utjelovljenje priče o samome sebi, baš kao što i Narcis postaje utjelovljenje lika što ga vidi u odrazu zdenca, odnosno prestaje biti živo biće. Aga želi postati mit tako što pokušava ispričati sebe drugima i kreirati sliku kakvu bi htio o sebi imati. Želi ljudima ispričati priču o sebi kakvu je žarko želio i živjeti, ali na njegovu žalost, ne uspijeva u tome. Kada nastane završni ljuti boj u epu, aga pokušava pronaći konja, što može biti za borbu ili za bijeg (prema nekim interpretacijama), no prije će biti za borbu. Naime, u duhu razumijevanja patološke narcisoidnosti, aga je spreman i umrijeti da bi održao mit o sebi. Hasan mu izvodi konja, aga sjeda na nj, ali biva ubijen te pada. Kraj age pada i Novica u namjeri da mrtvome agi odsječe glavu, ubija ga Hasan pa i sam kasnije biva ubijen. U *Kobi*, zadnjem pjevanju, upoznajemo novog agu kojega je kreirala priča, no u toj priči on nije niti nalik Smail-agi kako je on sam sebe zamišljao. Svojom pojavom naoko izaziva strah, ali zapravo se radi o lutki koja označava agin izgubljeni identitet. I kao što se ta lutka napravljena od agine odjeće i oružja te povezana konopcem za vrata, klanja svakome tko vrata otvori, tako se simbolično može shvatiti i agino klanjanje samome sebi, odnosno svojoj narcisoidnosti koja je njega i sve njegove podanike dovela do kobnoga kraja. Branko Gavella o *Kobi* piše ovako: Tu je kanda Mažuranić nastojao dignuti svoj spjev u estetski plan, zapravo teško dostupan poetskom materijalu koji mu je stavljala na raspolaganje njegova epoha. Ta je umjetnička zamisao zapravo premašivala estetske mogućnosti romantike i svojim naslućivanim perspektivama upućivala na buduće literarne razvoje “. ⁸¹ Novi je aga jadan i žalostan primjer junaka koji je dopustio da ga obuzme slijepa strast za moći. Nema ništa gorega nego da silan junak završi kao jadni pajac pa ep završava upravo u tome tonu.

*»To je čalma age Čengijića,
Al se tužno oko glave vije.«
Čija 'e ovo, pobratime, glava? -
»To je glava age Čengijića,
Ali iz nje tamne oči vire.«
Čija 'e ovo okovana sablja? -*

⁸¹ Gavella, Branko. 1970. *Pjesnička građa Mažuranićeva Smail-age*. Književnost i kazalište. Matica hrvatska. Zagreb, str. 54.

*»To je sablja age Čengijića,
Al žalosno uz bedricu visi.«
Čije 'e ovo zlačeno oružje? -
»To 'e oružje age Čengijića,
Ali mirno o pojasu hrđa.«
Čije 'e ovo zlatno odijelo? -
»To 'e odijelo age Čengijića,
Al od sunca ne odsijeva, jedno!«*

4. Zaključak

Romantičarski lik Smail-age Čengića u doba neprestanih hrvatskih borbi za osamostaljenjem simbolizirao je bilo kojeg narodnog vladara, koji je vlast držao u svojim rukama. Mažuranić je, u težnji da prikaže cjelokupnu tursku tiraniju, od Smail-age načinio nadasve sentimentalno-morbidnog agresora. No, iako bi se Smail-agu lako moglo okarakterizirati kao psihopata, vidjeli smo kako to ipak nije tako. Istina, Smail-aga u sebi ima crte patološke narcisoidnosti, koje u samoj svojoj srži kriju jedan strah i jednu težnju da u svojoj povijesti on ipak ostane upamćen kao junak. Njegova patološka narcisoidnost leži u njegovu odnosu prema nižima od sebe, ali i u njegovu odnosu prema sebi i slici koju je stvorio o samom sebi. Smail-ago je sve što posjeduje - i imovina i robovi. On sav svoj posjed nije stekao uz pomoć svoje vojske, već su to u potpunosti njegove zasluge. U trenutku kada drugi dovode u pitanje njegov autoritet, u Smail-agi se javljaju obrambeni mehanizmi. Tada se u njemu javlja bijes i miješa se sa svim ostalim emocijama koje skriva duboko u sebi te sve izlazi na površinu. Opsesivno je vezan za sliku o sebi, sebe uzdiže iznad svega, a divljenjem i hvalospjevima pokušava ispuniti duboku prazninu svog krhkog bića. Tu prazninu, Smail-aga ni na jedan način ne može ispuniti, a pokušavajući je ispuniti sijanjem terora, lažne odanosti, lažnih pohvala i sjaja, samo ju je produbio. Iako nikada nećemo znati kakva je povijesna istina, s obzirom na velik broj nepouzdanih izvora i narodnih pjesama, činjenica je da nam je Mažuranić ostavio svoju najuspjeliju umjetničku tvorevinu, najbolje djelo ilirizma i jednog književnog lika o kojem bi se zasigurno mogle postavljati brojne teze. Osim toga, Mažuranić je kršćansko-tursku borbu svojim neupitnim pjesničkim vještinama uzdignuo na vječni motiv borbe dobra i zla. Iako je djelo objavljeno 1846., ono je i suvremeni vodič kroz život. Dao nam je smjernice kako nikada ne bismo zaboravili što se događa kada se ako se uzdižemo iznad svih moralnih i etičkih načela glumeći svemoguće. Kako je Ivan Gundulić rekao u prvom pjevanju *Osmana*: “Kolo od sreće uokoli/ vrteći se ne pristaje:/tko bi gori, eto je doli, a tko doli gori ustaje”. Ili, kako je sam Mažuranić rekao u *Hrvati Mađarom*: “Koji se poziva na pravo ostojenja, na pravo se jačega poziva; a koji se poziva na pravo jačega, na mač se poziva; a onome koji se poziva na mač, mačem će se, kada ustreba, vjerujte mi, odgovarati”.⁸² Sama psihologija Smail-agina lika (iliti ljudske naravi kako je naziva Barac) ishodišna je točka za brojna daljnja istraživanja. I stoljećima nakon nastanka ovoga epa i dalje imamo što za učiti - kako o Smail agi i Crnogorcima - tako i o sebi samima. Antun Barac nam je uvelike pomogao pri shvaćanju

⁸² Živančević, Milorad. 1985. *Mažuranić*. Matica srpska. Novi Sad. Globus, Zagreb, str. 342.

Mažuranićev djela, pa tako zaključuje: “*Smrt Smail-age Čengića* nije toliko prikaz jednog razdoblja i jednog čovjeka, koliko prikaz ljudskih naravi uopće. S jedne su strane u njoj prikazani nasilnici, a s druge patnici. Mažuranić, kao sin malog čovjeka, siromašan i sam, podnoseći u mladosti i poniženja i odricanja, iznio je u svojoj pjesmi veličinu stradanja i bijede zbog nepravde ljudskih odnošaja, a s druge strane mentalitet ljudi, koji drže da im je sve dopušteno te se igraju s ljudskim životima, s ljudskim ponosom i s ljudskim imutkom. Ali baš zbog toga nose takvi ljudi u sebi klicu vlastite propasti, jer prije ili kasnije dolazi obračun u kome se izravnavaju nejednakosti, što su ih stvorili nasilnici. Kob je simboličan prikaz o završetku svakog nasilja, svake oholosti”.⁸³

⁸³ Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*, str. 186.

5. Literatura

1. Barac, Antun. 1945. *Mažuranić*. Matica hrvatska. Zagreb.
2. Barbarić, Ivan. 2015. *Ivan Mažuranić i njegov doprinos hrvatskoj književnosti*. Vinodolski zbornik. Grižane.
3. Bilokapić, Šimun. 2016. *Značenje i funkcija stida iz perspektive moralne teologije*. Split: Katolički bogoslovni fakultet.
4. Blum, Harold P. 2005. *Paranoia*. U: de Mojilla, Alain (ur.) *International Dictionary of Psychoanalysis*. Detroit, Michigan: Thomson-Gale.
5. Bratulić, Josip. 1990. *Pjesnik Ivan Mažuranić. Ivan Mažuranić. Ivan Mažuranić ban pučanin*. Katalog izložbe Hrvatskog povijesnog muzeja. Zagreb.
6. Čuržik, Doris. Jakšić, Nenad. 2012. *Patološki narcizam i narcistični poremećaj ličnosti - pregled suvremenih spoznaja*. Naklada Slap. Zagreb.
7. Čorlukić, Mirko. Krpan, Jelena. 2020. *Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije*. Soc. psihijat. 48(2020)4.
8. Davidson, Gerard C. Neale, John M. 1999. *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Naklada Slap. Zagreb.
9. Fabijanić, Ira. 2014. *Narcistički poremećaj ličnosti (primarni i sekundarni te patološki narcizam)*. „Gyrus“, 2(2014)6.
10. Frangeš, Ivo. 1974. *Mažuranić. Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb.
11. Fromm, Erich. 1989. *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Knjiga druga. Izdavačko trgovačka radna organizacija. Zagreb.
12. Gavella, Branko. 1970. *Pjesnička građa Mažuranićeva Smail-age*. Književnost i kazalište. Matica hrvatska. Zagreb.
13. Grbeša, Marina. 2016. *Regulacija emocija i raspoloženja*. Osijek: Filozofski fakultet.
14. Lasch, Christopher. 1986. *Narcistička kultura*. Naprijed. Zagreb.
15. Mažuranić, Vladimir. 1895. *Pjesme Ivana Mažuranića*. Zbirka Mažuranić. 1990. Katalog muzejskih zbirki XXIII. Povijesni muzej Hrvatske.
16. Milanko, Andrea. 2013. *Gavellin čitateljski pogled na Smail-agu Čengića*. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 39(2013) 1.
17. Milić, Andrea. 2019. *Zavist – neželjena, ali neizbježna i potrebna emocija*. Psihologijske teme, 28(2019)2.

18. Nikčević, Milorad. 2009. *Demonški karakter lika Smail-age Čengića Ivana Mažuranića u istočnoevropskome i zapadnoevropskome kontekstu: komparativno sagledavanje*. Međudržavni (Crna Gora i Hrvatska) i međunarodni projekt Dani Ivana Mažuranića (1814-1890) u Crnoj Gori. Cetinje.
19. Protrka, Štimec, Marina. 2017. *Prirodno pravo u Smrti Smail-age Čengića: Mažuranićev 'fuit tyrannus'*. Umjetnost riječi. Zagreb: Filozofski fakultet.
20. Scherer, Klaus. 2000. *Psychological models of emotion*. U: J.C. Borod (Ur.), *The neuropsychology of emotion*. Oxford: Oxford University Press.
21. Solar, Milivoj. 2003. *Povijest svjetske književnosti*. Golden marketing. Zagreb.
22. Šabić, Marijan. 2019. *Programi hrvatskoga književnog romantizma (Između nacionalnoga romantizma i romantičnoga nacionalizma)*. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
23. Tak Yee Lai, Amy. 1998. *Reflections of narcissism in three novels by Oscar Wilde, Yukio Mishima and Gu Cheng*. The Chinese University of Hong Kong.
24. Tomasović, Mirko. 1988. *Razdoblje romantizma u hrvatskoj književnosti*. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 24(1988) 1.
25. Vujović, Tatjana. 2008. *Narcizam - psihosocijalni i psihopatološki fenomen*. Sociološka luča II(2008)2.
26. Živančević, Milorad. 1985. *Mažuranić*. Matica srpska. Novi Sad. Globus, Zagreb.

Internetski izvori

1. http://gimnazija-sb.com/portal/wp-content/uploads/2015/02/mazuranici_smrtsmailage.pdf
2. Antemurale. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 12. 5. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2940>
3. Ilirizam. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 12. 5. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27089>
4. Goethe, Johann Wolfgang. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 5. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22489>

5. Mozak. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 2. 6. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42173>
6. Narcis. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 5. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42957>
7. Romantizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 12. 5. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53304>
8. Sadizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 2. 6. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53952>
9. Sturm und Drang. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 5. 2021.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58548>
10. Individualism: *The Romantic Hero*. Pristupljeno 26.5.2021.
11. Funkcija i disfunkcija moždanih reznjeva. MSD. <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-prirucnik/neurologija/funkcija-i-disfunkcija-mozdanih-reznjeva>. Pristupljeno 10.6.2021.